

AIDA İMANQULİYEVƏ - 70

ŞƏRQ VƏ QƏRB:
ORTAQ MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR,
ELMİ-MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏR

2009

846

Ш161

\$ 53

AIDA İMANQULİYEVA - 70

ŞƏRQ VƏ QƏRB:

ORTAQ MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR,
ELMİ-MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏR

85595

AIDA IMANGULIYEVA - 70

EAST AND WEST:

COMMON SPIRITUAL VALUES,
SCIENTIFIC-CULTURAL LINKS

91498

АИДА ИМАНКУЛИЕВА - 70

ВОСТОК И ЗАПАД:

ОБЩИЕ ДУХОВНЫЕ ЦЕННОСТИ,
НАУЧНО-КУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ

ARXIV

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

Ш161.1.а + 2 114(5)рк + Ш5(5)-31

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Rəyasət Heyətinin qərarı ilə çap olunur.

Rəyçilər:

Ağamusa Axundov
AMEA-nın həqiqi üzvü

Vasim Məmmədaliyev
AMEA-nın həqiqi üzvü

Redaktor:

Dr. Afaq Əsədova

Professor Aida İmanquliyevanın 70 illik yubileyinə həsr olunmuş Beynəlxalq
İbn Ərəbi Simpoziumunun xülasələri.
Bakı: "Elm", 2009, 144 səh.

ISBN 978-9952-453-31-7

Kitabda Azərbaycan ictimai fikir tarixində Şərq və Qərb elmi-mədəni əlaqələrini bir nəzəri problem kimi əsaslı və sistemli şəkildə tədqiq və təhlil edən, ölkəmizdə bu sahədə aparılan tədqiqatlarda yeni mərhələ açan, XX əsrin görkəmli şərqşünası, tədqiqatçı-alim, professor Aida İmanquliyevanın yaradıcılığında Şərq-Qərb mədəniyyətlərinin qarşılıqlı təsiri və əlaqələri, ortaq mənəvi dəyərlər, həmçinin İbn Ərəbinin bədii, fəlsəfi, təsəvvüfi yaradıcılığı ilə Azərbaycan klassik ədəbiyyatı, İbn Ərəbinin hərf simvolizmi ilə Azərbaycanda hürufilik təriqəti və İbn Ərəbinin işıq simvolizmi ilə Azərbaycan filosofu Şihabəddin Sührəvərdinin işraqilik təlimi arasındakı əlaqələr, Şərq-Qərb sivilizasiyalarının yeni inkişaf mərhələsinin mədəni təməlini formalaşdıran amillər və s. mövzulara həsr olunmuş məqalələrin xülasələri öz əksini tapmışdır.

0301000000

655(07)-2009

AIDA NƏSİR QIZI İMANQULİYEVƏ

Aida Nəsir qızı İmanquliyeva 1939-cu il oktyabrın 10-da Bakı şəhərində ziyalı ailəsində anadan olmuşdur. Atası görkəmli jurnalist, pedaqoq, əməkdar elm xadimi Nəsir İmanquliyev Azərbaycan mətbuatının bünövrəsini qoyanlardan biri olmuş, uzun müddət «Bakı» və «Baku» qəzetlərinin baş redaktoru vəzifəsində çalışmışdır. Anası Gövhər İmanquliyeva (Sultanzadə) Şamaxı əsilzadələrindəndir.

Aida İmanquliyeva 1957-ci ildə Bakı şəhərinin 132 sayılı orta məktəbini qızıl medalla bitirərək Azərbaycan Dövlət Universitetinə (ADU) daxil olmuşdur. O, 1962-ci ildə ADU-nun Şərqşünaslıq fakültəsinin ərəb filologiyası bölməsini bitirmiş, əvvəlcə həmin universitetin Yaxın Şərq xalqları ədəbiyyatı tarixi kafedrasının, sonra isə keçmiş SSRİ EA Asiya Xalqları İnstitutunun aspiranturasında təhsil almışdır.

1966-cı ildə namizədlik dissertasiyasını müdafiə edən Aida İmanquliyeva Azərbaycan EA Şərqşünaslıq İnstitutunda işə başlamış, kiçik elmi işçi (1966), baş elmi işçi (1973), Ərəb filologiyası şöbəsinin müdiri (1976-cı ildən), elmi işlər üzrə direktor müavini (1988-ci ildən) və 1991-ci ildən ömrünün son günlərində Azərbaycan EA Şərqşünaslıq İnstitutunun direktoru vəzifələrində çalışmışdır.

Aida İmanquliyeva 1989-cu ildə Tbilisi şəhərində doktorluq dissertasiyasını uğurla müdafiə edərək elmlər doktoru alimlik dərəcəsi almış ilk azərbaycanlı qadın-ərəbşünas olmuş, tezliklə bu ixtisas üzrə professor elmi adını almışdır.

3 monoqrafiya («Qələmlər birliyi» və Mixail Nuaymə», M., 1975; «Cübran Xəlil Cübran» B., 1975; «Yeni ərəb ədəbiyyatı korifeyləri», B., 1991) və 70-dən artıq elmi məqalənin müəllifi olan A.N.İmanquliyeva Şərq filologiyası sahəsində yazılmış bir çox elmi əsərlərin redaktoru olmuşdur. Azərbaycan EA Şərqşünaslıq İnstitutunda fəaliyyət göstərən «Asiya və Afrika xarici ölkələri ədəbiyyatları» ixtisası üzrə Müdafiə Şurasının üzvü, sədr müavini və sədri vəzifələrində çalışmışdır.

Prof. A.N. İmanquliyeva Azərbaycan şərqşünaslıq elmini dəfələrlə xarici ölkələrdə (Moskva, Kiyev, Poltava, Sankt-Peterburq, Hamburq, Halle və s.) təmsil etmişdir.

Aida İmanquliyeva elmi-təşkilati fəaliyyətində yüksək ixtisaslı ərəbşünas kadrların hazırlanmasını diqqət mərkəzində saxlamış, bunun da nəticəsində rəhbərlik etdiyi Ərəb filologiyası şöbəsində qısa müddətdə 10-dan artıq namizədlik dissertasiyası müdafiə edilmişdir.

Görkəmli alim Ümumittifaq Şərqşünaslar Cəmiyyəti Rəyasət Heyətinin, Şərq ədəbiyyatlarının tədqiqi üzrə Ümumittifaq Koordinasiya Şurasının və Yazıçılar Birliyinin üzvü olmuşdur.

O, uzun illər pedaqoji fəaliyyətlə səmərəli məşğul olmuş, ADU-da ərəb filologiyası fənnindən mühazirələr oxumuşdur.

Aida İmanquliyeva 1992-ci il sentyabrın 19-da vəfat etmişdir.

AIDA NASIR IMANGULIYEVA

Aida Nasir Imanguliyeva was born in Baku in October 10, 1939, to an educated family. Her father Nasir Imanguliyev was a journalist, pedagogue, honorary scholar as well as one of the important founders of Azerbaijan's media. He was the long-time chief editor of newspapers «Baku» (in Russian) and «Bakı» (in Azeri). Her mother, Govhar Imanguliyeva, was born in Shamakhy to a distinguished family.

Aida Imanguliyeva received a golden medal in secondary school №132 of Baku city in 1957. The same year, she entered Azerbaijan State University. After graduating from the Arabic philology department of the University's Oriental Studies faculty in 1962, she started her post-graduate study in the Department of History of Near Eastern Literature. After that, she worked at the **Asian People Institute** at the former USSR Academy of Sciences.

After delivering her Candidate thesis, she started working at **Azerbaijan AS Oriental Studies Institute** as a junior researcher (in 1966), next as a senior scholar (in 1973), promoted to Head of Arabic Philology Department (in 1976), next to Deputy Director on Science (in 1988) and ultimately as the Director of the Institute from 1991 until her death.

In 1989, Aida Imanguliyeva successfully defended her Ph. D. thesis in Tbilisi becoming the first Azerbaijani woman Arabist holding a Ph.D, and then obtained the title of Professor on the specialty.

A.N. Imanguliyeva edited numerous scientific works dealing with oriental philology. She was a member and Deputy Chairman and Chairman of Defense Council in "Asian and African Countries' literatures" specifically in **Azerbaijan AS Oriental Studies Institute**. Under her guidance and authorship more than 70 scientific articles and many monographs were published, such as "Pens Association" and Mikhail Naimy" (Moscow, 1975); "Gibran Khalil Gibran" (Baku, 1975); "New Arabian Literature Coryphaei" (Baku, 1991).

Aida Imanguliyeva was a member of **All-Union Arabists Society Board, All-Union Coordination Council for Oriental Literature Research, and The Writers Union**. She devoted herself to scientific as well as organizational activities, dealing with the training of highly skilled Arabists. She effectively dealt with pedagogical activity, delivering lectures at Azerbaijan State University on Arabic philology, as well as presenting contemporary Azerbaijani oriental studies in many scholarly meetings abroad such as in Moscow, Kiev, Poltava, Saint-Petersburg, Hamburg, Halle, etc.

Aida Imanguliyeva died in September 19, 1992.

АИДА НАСИР КЫЗЫ ИМАНКУЛИЕВА

Аида Насир кызы Иманкулиева родилась 10 октября 1939 года в городе Баку в интеллигентной семье. Её отец – видный журналист, педагог, заслуженный деятель науки Насир Иманкулиев, был одним из основателей азербайджанской прессы, долгое время работал главным редактором газет «Бакы» и «Баку». Мать – Иманкулиева (Султанзаде) Гёвхар – родилась в Шамахи в аристократической семье.

В 1957 году Аида Иманкулиева окончила с золотой медалью среднюю школу №132 в Баку. В 1957 году она поступила в Азербайджанский государственный университет. После окончания отделения арабской филологии востоковедческого факультета университета она стала аспирантом кафедры истории литератур народов Ближнего Востока того же университета, позже обучалась в аспирантуре Института народов Азии АН СССР.

Защитив в 1966 г. кандидатскую диссертацию, Аида Иманкулиева начала работать в Институте востоковедения АН Азербайджана. Аида ханым была младшим научным сотрудником (1966), старшим научным сотрудником (1973), заведующей отделом арабской филологии (с 1976 года), заместителем директора по научной части (с 1988 года), а с 1991 года до конца жизни – директором Института востоковедения АН Азербайджана.

В 1989 году в городе Тбилиси Аида ханым Иманкулиева успешно защитила докторскую диссертацию, стала первой

азербайджанкой-арабисткой, вскоре получила по этой специальности звание профессора.

Автор 3-х монографий («Ассоциация пера» и Михаил Нуайме», М., 1975; «Джубран Халил Джубран», Б., 1975; «Корифеи новоарабской литературы», Б., 1991) и свыше 70-ти научных статей, А.Н.Иманкулиева стала редактором множества научных трудов в области восточной филологии. Она была членом, заместителем председателя и председателем функционировавшего в Институте Востоковедения АН Азербайджана Совета по защите диссертаций по специальности «Литература зарубежных стран Азии и Африки».

Проф. А.Н.Иманкулиева неоднократно представляла азербайджанскую востоковедческую науку в ближнем и дальнем зарубежье (Москва, Киев, Полтава, Санкт-Петербург, Гамбург, Хале и т.д.)

Особое внимание в ее научно-организационной деятельности уделялось подготовке высокопрофессиональных кадров-арабистов.

За короткое время в руководимом ею отделе арабской филологии было защищено более 10-и кандидатских диссертаций.

Аида Иманкулиева была членом президиума Всесоюзного общества востоковедов, Всесоюзного Координационного совета по исследованию восточных литератур, Союза писателей. Она долгое время занималась плодотворной педагогической деятельностью, читала лекции по арабской филологии в АГУ.

Аида Иманкулиева скончалась 19 сентября 1992 года.

Aida İMANQULİYEVA
filologiya elmləri doktoru, professor

ƏRƏB ƏNDƏLUS ƏDƏBİYYATININ BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA (X –XI əsrlər)*

Məqalə X-XI əsrlər ədəbiyyatını əhatə edir. İbn Şüheydə və İbn Həzm o dövrün məşhur şairləri idi.

İbn Şüheydə poetik divanların və məşhur mənsur əsərlərin müəllifidir. Onun poeziyası o dövrün əsas ictimai-əxlaqi məsələlərinə həsr olunmuş və qafiyəli nəsrə səc formasında yazılmışdır.

İbn Həzmin yaradıcılığı din və mövhumat əleyhinə mübarizə ilə seçilir. Onun əsərləri fəlsəfə və teologiya məsələlərinə həsr olunmuşdur. İbn Həzm öz əsərlərində islamın yaranışını, onun tarixi inkişafını tədqiq edir, islamın mənəvi dünyagörüşünü təhlil edirdi. Lakin ona məşhurluğu bu elmi fəaliyyəti deyil, bütün ərəb oxucuları arasında geniş yayılmış, əxlaqi normalar haqqında yazdığı traktat əsəri - «Göyərçinin boyunbağısı» kitabı gətirdi.

Məqalədə XI əsrdən başlayaraq müsəlman İspaniyasının öz əvvəlki qüdrətini itirdiyi göstərilmişdir. Bu tənəzzül ispan müsəlmanlarının ədəbiyyat və mədəniyyətində də özünü göstərir. Lakin o ağır dövrdə də öz fəaliyyətini davam etdirən ədəbiyyatçılar var idi. Onlardan İbn Zeydunu, İbn Həmdisi, İbn Xafacanı və başqalarını göstərmək olar.

* Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Məruzələri, XXIX cild, № 3, 1973, s.81-86.

**Professor Aida İmanquliyevanın
70 illik yubileyinə həsr olunmuş
Beynəlxalq İbn Ərəbi Simpoziumu
“Şərq və Qərb: ortaq mənəvi dəyərlər, elmi-mədəni əlaqələr”
(9-11 oktyabr, 2009 - Bakı)**

Xülasələr

***International Ibn Arabi Symposium devoted to the
70th jubilee of Professor Aida İmanguliyeva
“East and West: Common Spiritual Values,
Scientific-Cultural Links”
(9-11 October, 2009 - Baku)***

Summaries

***Международный Симпозиум Ибн Араби, посвященный
70-летию профессора Ауды Иманкулиевой
“Восток и Запад: общие духовные ценности,
научно-культурные связи”
(9-11 октября, 2009 - Баку)***

Резюме

Vasim MƏMMƏDƏLİYEV
Azərbaycan MEA-nın həqiqi üzvü

**GÖRKƏMLİ ALİM, BACARIQLI TƏŞKİLATÇI,
ZƏRİF QADIN**

Ərəb məhcər ədəbiyyatı vaxtilə bir çox mütəxəssislər, xüsusilə dünya şöhrətli ərəbşünas, akademik İ.Y.Kraçkovski tərəfindən tədqiq edilsə də, son dövrdə bu sahənin ən görkəmli, ən səlahiyyətli nümayəndəsi məhz Aida xanım idi. Rus tənqidi realizmindən, ingilis romantizmindən və Amerika transsendentalizmindən kifayət qədər təsirlənmiş, lakin bu təsiri mexaniki şəkildə deyil, ərəb zəminində, Şərq kontekstində qəbul etmiş məhcər ədəbiyyatı yeni ərəb ədəbiyyatının dünya miqyasında, beynəlxalq aləmdə tanınması sahəsində böyük xidmət göstərmişdir. Şərq ruhunu Qərb düşüncəsi və analitizmi ilə birləşdirmiş Cübran Xəlil Cübran, Əmin ər-Reyhani, Mixail Nuaymə, İlya Əbu Mazi kimi görkəmli sənətkarlar Şərq-Qərb ədəbi sintezi prosesində mühüm rol oynamışlar. Bütün bu ümdə məsələlərin tədqiqi Aida xanımın elmi yaradıcılığında öz əksini layiqincə tapmışdır. Aida İmanquliyevanın Şərq müdrikliyi ilə Qərb həssaslığını özündə əks etdirən (cəmləşdirən), ərəb məhcər ədəbiyyatının yaranması, inkişafı, sənətkarlıq xüsusiyyətləri, spesifikasiyası, onun başqa ədəbi məktəblərdən fərqli cəhətləri, məhcər ədəbiyyatını bir ədəbi cərəyan kimi səciyyələndirən məziyyətlər barəsindəki mülahizə və müddəaları bu gün şərqşünaslıq aləmində görkəmli mütəxəssislər tərəfindən bəyənilir və qəbul edilir.

Aida İmanquliyeva nisbətən qısa ömür sürməsinə baxmayaraq, özündən sonra zəngin ədəbi irs qoyub getmiş, fundamental tədqiqatları ilə təkcə Azərbaycan və əski sovet şərqşünaslığını deyil, eyni zamanda dünya şərqşünaslığını da xeyli dərəcədə zənginləşdirmiş, inkişaf etdirmişdir. Rusiyada, Ukraynada, Almaniyada, İngiltərədə, Fransada, Özbəkistanda, Gürcüstanda, bir çox ərəb ölkələrində yaxşı tanınan, rəyi ilə hesablaşılan, əsərlərinə tez-tez istinad edilən Aida xanım yeni və müasir ərəb ədəbiyyatının ən nüfuzlu, ən fundamental tədqiqatçılarından biri kimi şərqşünaslıq tarixinə əbədi daxil olmuş azsaylı mütəxəssislərdəndir. Onun ərəb məhcər ədəbiyyatının, bu ədəbiyyatın Cübran Xəlil Cübran, Mixail Nuaymə, Əmin ər-Reyhani, İlya Əbu Mazi kimi görkəmli nümayəndələrinin həyat və yaradıcılığına həsr etdiyi tədqiqatlar öz orijinallığını, zənginliyini, nəzəri dərinliyini, konseptuallığını daim qoruyub saxlayan, buna görə də mütəxəssislərin stolüstü kitablarına çevrilən əsərlərdir. Cəsarətlə demək olar ki, Aida xanım bu gün ərəb məhcər ədəbiyyatının beynəlxalq miqyasda ən görkəmli, ən sanballı tədqiqatçısıdır. Bunu nəinki Azərbaycan və əski sovet ərəbşünasları, hətta Avropa şərqşünasları və ərəblərin özləri belə etiraf edirlər.

Məhcər ədəbiyyatının əsas xüsusiyyətləri, onun çoxəsrlik zəngin ərəb ədəbiyyatı ilə oxşar və fərqli cəhətləri, Qərbi Avropa və rus ədəbiyyatı ilə əlaqələri, bütövlükdə ərəb ədəbiyyatına gətirdiyi yeniliklər, müasir ərəb ədəbiyyatı üçün açdığı üfüqlər və s. bu kimi ümdə məsələlər Şərq-Qərb sintezində öz doğru-düzgün elmi həllini məhz Aida İmanquliyevanın çoxsaylı fundamental tədqiqatlarında tapmış, onun gəldiyi nəticələr, beynəlxalq elmi ictimaiyyət tərəfindən yüksək qiymətləndirilərək nüfuzlu elmi fikirlər kimi qəbul edilmişdir.

Aida İmanquliyeva həm də keçmiş Sovet İttifaqında, vətənimiz Azərbaycanda yeni ərəb ədəbiyyatı kursunun əsas yaradıcılarından biridir. Bu gün 20-dən artıq ərəb ölkəsində yaranmış zəngin ədəbiyyatı araşdırıb onu ümumi bir tədqiqat məcrasına yönəltmək, bu ədəbiyyatın səciyyəvi cəhətlərini müəyyənləşdirmək, görkəmli nümayəndələrinin həyat və yaradıcılığını öyrənmək, əsərlərini yüksək nəzəri səviyyədə təhlil etmək dünya ərəbşünaslığı qarşısında duran ən çətin, ən ümdə problemlərdəndir. Mübaligəsiz demək olar ki, Aida xanım bu sahədə böyük əmək sərf etmiş, nəticədə belə bir çətin kursun yaradılmasına nail olmuşdur. Onun bu haqda yazdığı məqalələr, beynəlxalq konfrans və simpoziumlarda etdiyi çıxışlar, uzun illər ərzində Bakı Dövlət Universitetinin şərqşünaslıq fakültəsində oxuduğu yüksək səviyyəli mühazirələr yeni ərəb ədəbiyyatının çağdaş dövrdə daha dərinləndirilməsi üçün ən gözəl mənbələrdən, ən mötəbər elmi vəsaitlərdəndir.

Prof. Dr. Mahmud Erol KILIÇ
Marmara Üniversitesi, İstanbul

MUHYİDDİN İBN ARABİ VE TÜRK DÜŞÜNÜRLERİ

İslam düşüncesi tarihinde eş-Şeyhu'l-Ekber Muhyiddîn İbnu'l-Arabî (ö.1240) olarak tanınan büyük mütefekkirin müteakip tesirleri başlıbaşına araştırma konusudur. Onun en başta gelen tesiri Müslüman mütefekkirler üzerinde olmuşsa da ikincil derecede de gerek Garb ve gerekse Şarkın bazı gayr-ı müslim düşünürlerine de tesir etmiştir. Bu sadeden olmak üzere mesela Dante Aligheri, Raymond Lull v.b. gibi Batılı düşünürler üzerine bıraktığı tesirler muhtelif makalelere konu olmuştur. Müslüman düşüncesi ve düşünürleri üzerine olan tesirleri ise yüzlerce teze araştırma konusu olmuştur. Onun Endülüs, Arap, İran, Orta Asya, Hint kıtası ve Türk dünyasına tesirleri ayrı ayrı incelenebilir. Zira hepsini kuşatacak bir çalışma yapmak gerçekten zordur. Bu geniş sosyo-kültürel ve coğrafi sahalarda içerisinde biz dikkatimizi burada sadece onun Türk Dünyasının dünya görüşüne yönelik tesirlerini incelemeye hasredeceğiz. Hatta Türk dünyasını da Doğu ve Batı şeklinde ikiye ayıracak olursak biz sadece Anadolu ve Azerbaycan'dan meydana gelen Batı Türk dünyası üzerinde yoğunlaşacağız. Doğu Türk Dünyası mütefekkirleri üzerine tesirleri başka bir araştırma konusu olacaktır.

Batı Türk dünyasında daha çok "Muhyiddîn-i Arabî" veyahut "İbni Arabî" olarak tanınan bu büyük İslâm düşünürü geriye yedi yüz civarında eser bıraktıysa da muhtelif sebeplerden

85505

dolayı maalesef günümüze ancak bunlardan yüz kadarı ulaşabilmiştir. Fransız düşünürü Voltaire'in " Müslümanlardan nihayet bir düşünür çıktı onu da kendilerinden saymıyorlar" dediği İbn Arabî'nin eserlerinin dünya kütüphanelerinde bulunan nüshalarının kâhir ekseriyetinin Anadolu kütüphanelerinde muhafaza altına alınmış olması burada ona gösterilen alâkanın boyutlarını bir kez daha gözler önüne sermektedir.

Kimi araştırmacılarca "Türklerin millî pîri" olarak görülen bu mütefekkir ile Selçuklular ve akabinde Osmanlılar arasındaki irtibat hem fikrî, hem siyasî ve hem de irfanî olması hasebiyle çok yönlüdür. Endülüs diyarında doğduktan sonra doğuya gelip altı-yedi senesi Malatya'da, üç küsur senesi Konya'da olmak üzere ömrünün yaklaşık on küsur senesini Anadolu sathında geçirmesi, Kâ`be'de murâkebede iken aldığı "Anadolu'ya git!" (izheb ilâ-bilâdî'r-Rûm) manevî emri üzerinedir. Değerli Türk edebiyatı tarihçisi Prof. Fuat Köprülü'nün (ö.1966) tesbitiyle " Muhyiddîn-i Arabî'nin ve onu ta`kibeden bir çok mühim tilmizlerinin te`sirleri altında serbest Anadolu muhîti vahdet-i vücûd felsefesiyle iyiden iyiye dolmuş bir hale" gelmişti. Bir çok Osmanlı şairi ona medhiyeler düzmüşler ve şiiirlerinde onun felsefesinden mazmunlar taşımışlardı. Meselâh hem bir müderris ve hem de bir şair olan Abdurrahman Râmî Çelebi (ö.1639) divanında otuz dokuz beyitlik uzunca bir "Şeyh-i Ekber Medhiyesi" yazar ve açık bir şekilde "Şeyhim" tabirini kullanır. Onun himmetinin Râmî'nin şiiirini nasıl şekillendirdiğini anlamamız açısından burada bu şiiirin bir kısmını nesre çevirerek naklediyoruz: " Ey marifet kadehinin sâkisi, yakîn sütünün sunulduğu meyhânenin pîri, ezel remizlerinin kâşifi, şuhûd ilminin ârifî, bana da o marifet kadahinden neş'e sun, gönlümü şad et, kederli etme, sırta dâir ilhamlarıyla bizi irşad et ki ben de o yakîn makamına erenlerden olayım. Üstümden nazarını eksik etme. Benim her

zaman yardımcım ve destekçim ol. Sen benim şeyhimsin. Dinde ben sana yüzümü çevirmişim. Beni gaflette inler ve ceahlet karanlığında yolunu kaybetmiş bir halde bırakma. Gönlümün bütün parçalarını toz hâline getir ve sonra marifet ilâcıyla onu yoğur ta ki feyz kabiliyeti kazansın ve ceahletin şaşirtmasından emîn olsun. Böylece kıvamını bul ey Râmi. Ve bu niyâzını şiiir (nazım) parmağına yüzük eyle ki fenafillahın sahibleri, fakr ve salâh sahibleri siccin kederinden kurtulsunlar, temiz ruhları mukaddes kuşlar gibi arşa seyr ü sülûk etsinler".

Mesela Fuzûlî'nin kaleme aldığı meşhur Leylâ ve Mecnûn mesnevîsinin önsözünde söylediklerine ne kadar benzemektedir: "...Gerçeğe ulaşmak arzusu ile, mecaz yolunu tutup da, hikâye söylemek bahanesiyle sırları açıkladığımda; Leylâ vasıtası ile (ey Tanrı) senin sıfatlarını anlatmaya başladığımda ve Mecnûn'un dili ile, sana olan ihtiyacımı ortaya koyup yalvardığımda... İlahi! Hakikat sırrı Leylâ'sı, vahdet (birlik) perdesi arkasından görünmesi gerekip, güzelliğin tecellisiyle sûretler fezâsını süslediğinde ve rûh Mecnûn'u, gaflet çöllerinde şaşkın bir halde dolaşmakta iken o güzelliğin parlak ışıklarını group iradesinin dizginleri elinden gittiğinde..."

**А.Б.КУДЕЛИН, академик,
директор Института Литературы
имени А.М.Горького**

ВЗАИМОСВЯЗИ ЛИТЕРАТУР ВОСТОКА И ЗАПАДА В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX в.: ВОЗОБНОВЛЕНИЕ ПРЕРВАННОГО ДИАЛОГА?

Повышение интереса Запада к Востоку и Востока к Западу в первой половине XIX века, давно отмеченное мировой наукой, получило обстоятельное объяснение. Развитие ориенталистики в Европе во многом стимулировалось практическими нуждами колониальной экспансии на Восток, широкое распространение ориентальных мотивов в художественном творчестве (прежде всего в литературе и живописи) было обязано главным образом формировавшемуся в тот период в европейских странах романтизму. В то же время обострившееся внимание к Западу в ряде стран Азии и Африки было следствием осознания отставания Востока от передовых стран Запада в темпах развития и желания преодолеть наметившийся кризис на основе внедрения европейского опыта.

Стимулы взаимного интереса были разными, в известном смысле противоположными. Особенно явны различия в художественной сфере: романтические устремления европейцев на Востоке были чужды прагматическому духу исканий восточных мыслителей и литераторов на Западе.

Налицо стадияльно-типологические расхождения в уровне развития литератур особенно заметные на фоне явственной тенденции к синхронизации литературного процесса, распространения мировых идейно-художественных феноменов в странах Западной Европы, России и Америки в первой половине XIX в. Отсюда преобладание в литературных контактах Запада и Востока в этот период асинхронных связей: восточные литераторы обращались к творчеству европейских просветителей, европейские писатели искали вдохновения в художественных достижениях восточного Средневековья.

Объективным следствием подобного состояния литературных взаимосвязей двух больших регионов стало то, что диалог, завязавшийся в начале XIX века, отличался своеобразием по сравнению со средневековыми отношениями, и поэтому в данном случае, вероятно, вернее было бы говорить о новом виде взаимоотношений. Их своеобразие состояло в том, что осуществлялись они через посредников, в роли которых выступали не третьи литературы (классический тип посредника, хорошо известный в компаративистике), а, главным образом, анахронические, стадияльно-типологические «субституты» самих контактирующих литератур. Специфика подобных контактов будет рассмотрена в докладе.

Dr. Afaq ƏSƏDOVA

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI VƏ TƏSƏVVÜF

Sovetlər dövründə bütün ictimai həyat bir siyasi-ideoloji çərçivəyə salındığı üçün həmin dövrə qədər yaradılmış minillik Azərbaycan ədəbiyyatının mənə və mahiyyəti ideoloji təhrif və sapındırmalarla tədqiq və təbliğ edilmişdir. İş o yerə çatmışdır ki, bir çox klassiklər, hətta böyük sufi-hürufi şairi Nəsimi belə ateist kimi təbliğ olunurdu. Əlbəttə, bütün bunlar Sovet dövrünün ideologiyasına xidmət edirdi. Lakin ədəbiyyata baxışı müəyyən dövr üçün dəyişmək mümkün olsa da, xoşbəxtlikdən ədəbiyyatın özü - ədəbi nümunələr dəyişilməz qalır. Keçən əsrin sonlarında, Azərbaycan müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra, təbii ki, onun bütün tarixinə, eləcə də ədəbiyyatına baxış da yeni, həqiqi, obyektiv prizmalardan yaranmağa başlamışdır. Keçmiş gələcəyin güzgüsüdür. Bir millətin, bir ölkənin gələcək istiqaməti əslində onun indiyə qədər yaratmış olduğu ictimai şüur formalarında müəyyənləşdirilmişdir. Bunlardan biri də, təbii ki, ədəbiyyatdır...

Azərbaycanda hələ şifahi xalq ədəbiyyatından başlayaraq təsəvvüf elementlərinə rast gəlinir. Təsəvvüfi deyildir ki, şifahi xalq yaradıcılığının ən böyük yaradıcıları saz-söz ustaları *aşıq* (yəni *aşiq* - haqq *aşiqi*) adlanır.

Aşıqlar həm dastanların yaradıcısı, həm də çox zaman bu dastanların qəhrəmanlarıdır. Bu qəhrəmanlara çox zaman qeybdən gələn dərvişlər tərəfindən Allah vergisi verilir. Həm məhəbbət, həm də qəhrəmanlıq dastanlarında bu, belədir. Bu

aşıqlar - aşıqlar əslində xalqı haqq yoluna dəvət edən Yunis İmrələrin prototipləridir. «Dədə Qorqud» dastanındakı Ozan Dədə Qorquddan tutmuş XIX əsrdə yaşayıb-yaratmış Aşıq Aliya, Aşıq Ələsgərə qədər bütün görkəmli xalq aşığıları həm də təsəvvüf biliciləri olmuşlar. Eləcə də, şifahi xalq ədəbiyyatının digər qəhrəmanları – lətifələri ibrət mənbəyi olan Molla Nəsrəddin, Bəhlul Danəndə kimi şəxslər də əslində təsəvvüf əhli olmuşlar.

Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının ilk nümunəsi sayılan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında «Hanı dediyim bəy ərənlər? Dünya mənim deyənlər? Əcəl aldı, yer gizlədi, Fani dünya kimə qaldı? Gəlimli-gedimli dünya, son ucu ölümlü dünya!» deyən Dədə Qorquddan başlayaraq təsəvvüf elementləri əslində Azərbaycan ədəbiyyatının bütün canını, ruhunu özündə daşıyır.

Azərbaycan ədəbi və fəlsəfi fikir tarixinin görkəmli nümayəndələri - Nizami Gəncəvi, Şihabəddin Sührəvərdi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Şəms Təbrizi və başqaları həm də ümumdünya təsəvvüf və fikir tarixində özünəməxsus yer tutan mütəfəkkirlərdir. Nizami Gəncəvinin «Xəmsə»sini təşkil edən beş əsəri indiyə qədər haqqında yazılan bütün məziyyətləri ilə həm də çox gözəl bir təsəvvüf ədəbiyyatı nümunələridir və demək olar ki, sonra yaranan bütün Şərq təsəvvüf ədəbiyyatına çox böyük təsirləri var.

«Leyli və Məcnun» kimi böyük bir eşq dastanı – təsəvvüf əsəri yaradan Füzulinin hətta qəzəllərində belə «Süluki - fəqri - ətvarım məzaqi - eşqi - halımdır. Təcərrüd aləmi seyrində aləm payımalımdır» kimi çox sıx şəkildə təsəvvüf yolunu, sufi hal və məqamlarını ifadə edən gözəl nümunələr var...

Sührəvərdi, Nəsimi, Şəms Təbrizi kimi sufilərin yaradıcılığı, Azərbaycanda işraqlilik və hürufiliyin İbn Ərəbi təlimi ilə əlaqələri, azərbaycanlı Şəms Təbrizinin Cəlaləddin Rumi üzərində onun

sufi taleyini müəyyənləşdirən təsiri bir sıra tədqiqatların obyektinə olmuşdur.

XX əsrdə yaşayıb-yaratmış mütəfəkkir-şair Hüseyn Cavidin «Peyğəmbər», «Şeyx Sənan», «Xəyyam», «İblis» və s. əsərləri də islam və təsəvvüf haqqında onun düşüncələrini əks etdirir.

Göründüyü kimi, təsəvvüf elementləri forma və məzmun etibarilə Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatının əsas xüsusiyyətlərini təşkil etdiyi üçün bu ədəbiyyatı yaradan görkəmli nümayəndələrin sufi kimliyinin, ədəbi yaxınlığının araşdırılmasını daha da aktual edir. Və əlbəttə ki, burada təsəvvüf bir islami dünyagörüşü olaraq çox geniş anlamda dərk edilir.

И.В.ЛЫСАК

*доктор философских наук,
профессор Южного Федерального Университета РФ*

**ТВОРЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ АИДЫ ИМАНКУЛИЕВОЙ
КАК ОСНОВА МЕЖЦИВИЛИЗАЦИОННОГО
ДИАЛОГА В XXI ВЕКЕ**

В настоящее время, когда цивилизация Запада с ее установками на рационализм и индивидуализм переживает серьезный кризис, с особой остротой встает вопрос о необходимости поиска новых ценностных ориентиров, новых моделей социально-экономического развития, и в этом поиске все чаще ученые и политики обращаются к цивилизациям Востока, с их тысячелетней мудростью и верностью традициям. Концепция европо- или западоцентризма и «догоняющей» модели развития «незападных» стран, долгое время господствовавшая в европейской науке, в конце XX – начале XXI века обнаружила свою несостоятельность. Страны, пытавшиеся слепо копировать опыт Запада, отказываясь от собственных традиций, зашли в тупик, и пытаются в настоящее время выбрать новые ориентиры развития. Указанное заставляет обратиться к творчеству мыслителей, опередивших свое время, одним из которых была великая представительница азербайджанской науки Аида Иманкулиева. Еще в середине XX века А.Иманкулиева показала, что Запад и Восток способны взаимно обогатить

друг друга только при условии равноправного взаимодействия и взаимоуважения, и литература, являющаяся подлинным аккумулятором духовности, и позволяющая донести сложные философские идеи доступным языком до широкого круга читателей, является одним из лучших посредников в межкультурном диалоге. Именно литературные произведения позволяют как нельзя лучше понять, с одной стороны, самобытность других культур, а с другой стороны, показывают единство общечеловеческих ценностей. Идеи, заложенные А.Иманкулиевой, в ее фундаментальных монографиях, посвященных изучению творчества представителей «сиро-американской» школы, важны не только для арабистов и литературоведов; они обладают значительным культурологическим и общечеловеческим потенциалом. Изучение богатого творческого наследия А.Иманкулиевой способствует росту взаимопонимания между представителями разных цивилизаций, учит тому, что в мире нет «передовых» и «отсталых» культур. Всем своим творчеством известный востоковед утверждает, что сила в единстве, которое невозможно без знания истории и традиций не только своей страны, но и других стран и народов. Именно уважительное отношение к инокультурным традициям способствует подлинному межкультурному диалогу и в результате – прогрессу всего человечества.

V.M.MƏMMƏDƏLİYEV,
Azərbaycan MEA-nın həqiqi üzvü

MÜHYİDDİN İBNÜL-ƏRƏBİNİN HƏYAT VƏ YARADICILIĞI, ƏSAS GÖRÜŞLƏRİ, İSLAM VƏ QEYRİ- İSLAM ALƏMİNƏ TƏSİRİ

Mühyiddin Mühəmməd İbn Əli İbn Məhəmməd əl-Ərəbi ət-Tai əl-Hatimi (1165-1240) islam təsəvvüfünün ən görkəmli nümayəndələrindən biridir. O, təsəvvüfün sütunlarından biri hesab edilən *vəhdəti-vüçud* (varlığın birliyi) nəzəriyyəsinin banisi, *Əkbəriyyə* sufi təriqətinin qurucusudur.

Mühyiddin İbnül-Ərəbi islam aləmində ən çox əsər yazan bir mütəfəkkir, bir mütəsəvvifdir. Onun əsərlərinin sayı və əhatə dairəsi insanı heyrətə salır. Adama elə gəlir ki, bu qədər müxtəlif sahələrdə, bir-birindən fərqli mövzularda 400-dən artıq kitab yazmaq, fikir söyləmək bir adamın işi deyildir. Bu müəmmaya İbnül- Ərəbi özü aydınlıq gətirir. Onun yaradıcılığının, yazdığı əsərlərin əsas qaynağı Allahın ona bəxş etdiyi ilhamdır. Elə bir ilham ki, o, hər cür çalışmanın, hər cür mütaliənin fəvqündədir.

Mühyiddin İbnül-Ərəbinin ən böyük əsərləri “əl-Futuhatul-Məkkiyyə” və “Füsusul-hikəm”dir. Birinci əsər müxtəlif mövzuları əhatə edən 559 bəbdən, ikinci əsər isə peyğəmbərlərdən hər birinə hansı hikmət verildiyini izah edən 27 bəhsdən ibarətdir.

İbnül-Ərəbiyə hər hansı müsəlman, yaxud qeyri-müsəlman filosofun, mütəfəkkirin kor-koranə təqlidçisi demək olmaz. Onu neoplatonizmin təmsilçisi saymaq da yanlışdır. İbnül-Ərəbi daha

çox özündən əvvəlki mütəəvviflərin ardıcılı və təmsilçisi kimi çıxış etməkdədir. Onun başqa qaynaqlardan təsirlənməsi daha çox özündən əvvəlki sufilər vasitəsilə olmuşdur. İbnül-Ərəbi, özünün dediyi kimi, “ilahi ilhamla yazıb-yaradan” bir mütəəvvif, bir ürfan əhlidir. Onun özəlliyinin, təkraredilməzliyinin, haradasa bir qədər qəribəliyinin, əsərlərinin çətin anlaşılmasının əsas səbəbi, bəlkə də, elə bundadır.

İbnül-Ərəbi həm islam, həm də qeyri-islam aləminə, bütövlükdə mistisizmə, fəlsəfəyə ciddi təsir göstərmiş böyük bir mütəfəkkirdir. Onun təsiri Əndəlusdan İndoneziyaya qədər uzanan islam aləminin hər yerində hiss edilmiş, özünü yəhudi kabbalistikasında açıq şəkildə, Cusali Nikolas, Emanuel Svedenborq, Raymond Lull və Dante kimi böyük düşüncə sahiblərinin yaradıcılığında dolayısı ilə büruzə vermişdir. Onun təsiri İranda Qütbüddin Şirazi, Molla Sədra Şirazi, İbn Türkəl İsfəhani, Heydər Amuli, Hacı Hadi Səbzəvari kimi nəhənglərin üzərində də hiss edilməkdədir.

Bütün bu qeyd edilənlərdən sonra cəsarətlə demək olar ki, Mühyiddin İbnül-Ərəbi islam təəvvüfündə bir zirvədir. Təəvvüfdə “Xatəmül-övlia” (“Son vəli”), “Əş-Şeyxül-Əkbər” (“Ən böyük şeyx”) adlandırılan İbnül-Ərəbi müsəlman aləminin bəşəriyyətə bəxş etdiyi ən böyük şəxsiyyətlərdən biridir.

Prof. Dr. Mustafa TAHRALI
Marmara Üniversitesi, Türkiye

FUZULİ'NİN ŞİİRİNDE İBN ARABI

1996 senesinde İstanbul'da yapılan “500. Yılında Fuzuli Sempozyumu”nda sunduğum “Leyla vü Mecnun Üzerine” başlıklı tebliğimde şöyle bir tesbite ulaştığımı beyan etmiştim: “Ahmed Avni Konuk'un [neşre hazırlayıp] yayımladığımız *Fususul-Hikem Tercüme ve Şerhi*'nde ve yine aynı yazarın yayına hazırlamakta olduğumuz *Mesnevi-i Şerif Şerhi*'nde dile getirilen tevhid, aşk, marifet, remizler, var oluş ve dünya görüşünün, *Leyla vü Mecnun*'da da, bazen aynı kelimelerle ifade edilmiş olması, Fuzuli'nin İbn Arabi ve Mevlana'nın eserlerinden istifade ettiği veya bu irfanı “fiilen” elde eden şahıslardan “şifahen” faydalandığı ve bu irfanı sadece “teorik bir bilgi” olarak değil, şahsiyetindeki “istidad” dolayısıyla “hal” ve “zevk” olarak yaşadığı kanaatini vermektedir.”

Bu tebliğimizde de İbn Arabi'nin bilhassa *Fususul-Hikem*'inde ve bu esere yapılan şerhlerde karşılaştığımız fikir ve irfanın Fuzuli'nin şiirindeki akislerine misaller vererek Fuzuli'nin çok yüksek bir irfanın şairi olduğunu dile getirmeye çalışacağız. Mesela bir örnekle ifade edecek olursak, İbn Arabi *Fusus*'un Süleyman Peygamber Fassının sonlarındaki bir beyitte: “Muhakkak kevn hayaldir; o da hakikatte Hak'tır. Ve bunu anlayan kimse esrar-ı tarikati haizdir” (A.A.Konuk; *Fususul-Hikem Tercüme ve Şerhi*, C.III, s.353) demektedir. Fuzuli de *Leyla vü Mecnun*'da:

Bir hab u hayal imiş bu alem

Bu hab u hayale olma hurrem

diyerek İbn Arabî'nin fikir ve görüşüne katılmaktadır. Daha başka misaller zikrederek Fuzulî'nin şiirinde İbn Arabî'nin tesirlerini göstermeye çalışacağız.

Geçmiş asırlarda böyle bir tesbit yapmak için ayrı bir çalışma yapmaya bile lüzum yoktu. Zira o devrin insanları şifahi kültür ve irfanları içinde, elde edip yaşadıkları irfanı Fuzulî'nin beyitleriyle hafıza ve gönüllerine nakşediyorlar ve en veciz ve en edebi dille ifade etmiş oluyorlardı.

Prof. Denis GRIL

Provence University, France

**THE CYCLE OF LIGHT,
ACCORDING TO IBN AL-'ARABÎ**

The light and its symbols, according to Ibn al-'Arabî and other spiritual traditions have to dimensions. They are from one side the expression of the Being and its manifestation. The Light, as a name of the Divine Essence, reflect itself in the prism of beings, through the veils of light and obscurity, according to their receptivity, their subtlety or thickness. From an other side, they represent access to knowledge of God and higher and inner realities through perception of theophany (*tajallî*) piercing the veils of external and internal faculties. The Path leads the disciple to the opening of the heart perceiving more and more internal and essential lights to be progressively absorbed in the mystery of non-manifestation.

Therefore Ibn al-'Arabî considers "Men of secrets" greater than "Men of lights". Here must be also considered a third aspect of Light. Passing from non-manifestation to manifestation and return of beings to the Source of Being is to be accomplished by the self-determination of pure Light which veils and unveils its Principle to reveal the existence of beings, enveloped in darkness of nothingness. The first being who received the light of the Principle, reflecting it in the universe, Muhammad's Reality or

the Light of Muhammad, according to Sahl al-Tustarî, has like the Light itself, two aspects, a cosmic and a spiritual dimension.

He is the luminous axis of the world and the ipseity (*huwiyya*) of each being. Like the Revelation or the Qur'an which is light, he flashes on all beings the light of the Divine Speech and supports them like the oil of the holy olive tree which maintains the flame of the lamp. In this way light is the symbol of all symbols and the Prophet is "light upon light. So beings are following a circular way, from light to light.

İlham MƏMMƏDZADƏ

fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun direktoru

**FƏLSƏFƏ TARİXİNDƏ İBN ƏRƏBİNİN TƏDQIQI
KONTEKSTİNDƏ
METODOLOGİYA HAQQINDA**

Bu gün bir çox Azərbaycan filosofları razılaşırlar ki, orta əsr müsəlman fəlsəfəsi öyrənilməli, din xadimlərinin dünyagörüşləri sahəsində tədqiqatların əhatəsi genişləndirilməli, zaman və məkan əlaqələri bərpa edilməli, Şərqi dünyasında (regionunda) fəlsəfənin özünəməxsusluqları və eyni zamanda onun dünya fəlsəfəsi tarixində yeri müəyyənləşdirilməlidir. Lakin etiraf edək ki, standartlardan və stereotiplərdən imtina etməyə çağırış imtinanın özündən asandır.

Orta əsrlər fəlsəfəsi fəlsəfə tarixinin ən mürəkkəb mövzularından biridir. Sovet dövründə bizim orta əsr müsəlman fəlsəfəsini əsasən Şərqi peripatetizminin nümayəndələrinin yaradıcılığı ilə eyniləşdirmək və burada mövcud olmuş digər tendensiyalara, məktəblərə və istiqamətlərə göz yummaq meylimiz var idi. Əslində isə Şərqi peripatetizmi dünya fəlsəfə tarixinin bir hissəsinə çevrilmişdir. Lakin bu o demək deyil ki, biz orta əsrin orijinal mülahizələri ilə seçilən və özünəməxsus fəlsəfi yanaşmalarını dərk etmədiyimiz filosoflarını nəzərdən qaçırmalıyıq. Hal-hazırda İbn Ərəbidən bəhs edirik.

Filosofların baxışlarını təhlil etmək üçün o dövrün ideologiyasına aydınlıq gətirmək vacibdir. Xüsusən, yeni və orijinal ideyalar irəli sürən, Henri Korbenin fikrinə görə, təlimi şiə və ismailiyyə məktəblərinin elementlərini əks etdirən, sünnilərin baxışlarına təsir göstərən İbn Ərəbinin mistisizmindən söhbət gedirsə, bizim Avropa ilə Asiyanın qovuşuğunda yaşamağımız, özümüzü müsəlman regionuna aid etməyimiz bunu təhlilsiz, zaman və məkan kontekstini nəzərə almadan anlamağın mümkünlüyünə əsas vermir. Hamımız bilir ki, müasir fəlsəfə tarixçilərinin fikrincə, islamda ideya ayrılıqları artıq VIII əsrdən başlamışdı. Lakin biz fəlsəfi məktəblərin ayrılması haqqında daha az bilir. Hesab olunur ki, müsəlman filosofları arasında fikir ayrılığı ali hakimiyyət, sonralar isə mötəzili, sünni, sufi və s. fəlsəfi məktəblərinin formalaşması ilə nəticələnən məzhəb məsələsindən başlamışdır. Lakin, bununla yanaşı, aralarındakı fərqlərə baxmayaraq, nəzəriyyələrindəki məqamlar onları bir kontekstdə birləşdirirdi. Məsələn, İbn Ərəbinin təlimlərini həm sünnilər, həm də şiələr şərh etmişlər. Burada müzakirə Allahın mahiyyətinin qeyri-müəyyənliyindən, həqiqətdən, ali mütləq dəyərdən və s. gedir.

Müsəlman fəlsəfə tarixinin tədqiqində belə bir sual meydana çıxır: orta əsrlər fəlsəfəsini hansı anlayışlarla təsvir etmək olar? Bu fəlsəfəni elmi, ateist kateqoriyalarla təsvir etməklərmə? Zənnimizcə, məsələ anlayışlarda deyil, çünki hər bir fakt tədqiq olunduğu elmin çərçivələri daxilində, həmin elmin anlayışları ilə təsvir edilməlidir. Lakin məsələ ondadır ki, orta əsrlər fəlsəfəsi və fəlsəfi mistisizmi arasında olan sərhəd o dərəcədə əhəmiyyətlidir ki, o, həmçinin yalnız fəlsəfənin deyil, tarixin, dilçiliyin, sosial psixologiyanın, mədəniyyətin və bir sıra elmlərin anlayışları ilə ifadə olunmalıdır.

Ümumilikdə bizim fəlsəfə tariximiz (konkret olaraq orta əsrlər fəlsəfə tariximiz) yeni metodoloji yanaşmalara, yeni məlumatlara ehtiyac duyur; konkret filosofların və mistiklərin fəlsəfələri haqqındakı biliklər daha tam olsun deyə bu sahədə bütün konteksti anlamağa cəhd göstərilməlidir. Müxtəlif metodologiyalar haqqında danışmaq olar, lakin müqayisəli metodologiya, onun keçmiş haqqında biliklərin dərinləşməsində əhəmiyyətindən danışmaq istərdim. Diqqət yetirsək görərik ki, müasir Rusiya fəlsəfəsində İbn Ərəbi və İbn Rüşd, Qəzzali və Fərəbi müqayisə edilir. Orta əsrin müsəlman və Avropa filosoflarının müqayisə edilməsi müsbət haldır. Bu cür müqayisələr biliklərin inkişafına təkan verir. Bizdə isə bu cür tədqiqatlar get-gedə azalır.

Qeyd etmək istərdik ki, o dövrün filosoflarına həsr edilmiş tədqiqatlarda o dövrün dilinin, həmçinin fəlsəfi dilinin mənə təhlilinə diqqət yetirilməmişdir.

Андрей СМИРНОВ
доктор философских наук,
профессор Института Философии РАН

**АБСОЛЮТНОЕ ЗНАНИЕ И ЗНАНИЕ АБСОЛЮТА:
ЛОГИКА ПРЕДЕЛА И БЕСПРЕДЕЛЬНОГО У ИБН
АРАБИ**

Абсолютное знание обычно понимают как знание, свободное от каких-либо ограничений, а значит, знание абсолютно полное. Мистицизм обычно понимается как стремление получить непосредственное знание Абсолюта. Вопрос заключается в следующем: является ли знание Абсолюта абсолютным знанием?

Как правило, такое отождествление не вызывает возражений. Однако его приходится пересмотреть в отношении Ибн Араби. В его основных философских произведениях (*Фусус*, *Футухат*, *Инша' ад-дава'ир*) развито понимание миропорядка (*ал-'амр*) как *захир-батин*-соотношения двух сторон — Бога (*ал-хакк*) и Творения (*ал-халк*). Такое *захир-батин*-соотношение всегда требует чего-то третьего, что служит объединяющим «мостиком» между двумя сторонами. В данном случае таковым выступает «Третья вещь» (*аш-шай' ас-салис*), отождествляемая с «истиной истин» (*хакикат ал-хака'ик*) и «Совершенным человеком». Именно быть «Третьей вещью» означает у Ибн Араби обладать полным знанием миропорядка, как он есть.

Teymur KƏRİMLİ

Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü

MİSTİKA: DÜNƏN, BU GÜN, SABAH

Kainatin ən unikal varlığı olan insan yarandığı gündən fiziki və mənəvi paradoksların içərisində acılı-şirinli bir ömür yaşamaqdadır. Tarix boyu həyat reallığının sərt üzü ilə rastlaşan insan ürəyini partlamaqdan bir çox hallarda illüziyalar və xülyalar xilas etmişdir. İnsanın yaradıcı fantaziyasının məhsulu olan bu illüziyalar onun bir mətin və yenilməz şəxsiyyət kimi formalaşmasında müstəsna rol oynamışdır. Məhz xülyaların və illüziyaların prizmasından keçən insan bir yaradıcı kimi formalaşmış, bəşər mədəniyyətinin ürkün daşlarını təmsil edən və ümumiyyətlə, mənəvi yaradıcılığın əsasında duran abstrakt təfəkkürü ərsəyə gətirən mifologiyayı yaratmaqla insan zəkasının gücünü üzə çıxarmış və vəhşi təbiətə qayıdan bütün körpüləri yandırmışdır.

Beləliklə, insanın ilk ümitsizlik çağlarında meydana çıxan və onu xilas edən mistik bədii təxəyyül sonralar da bu funksiyasını dönə-dönə yerinə yetirmiş, cəmiyyətin ağır durumlarında insanlara ümid, qol-qanad vermiş, insan şəxsiyyətini kamilləşdirərək şər qüvvələrə qarşı mübarizə aparmağa ruhlandırılmışdır.

İnsan cəmiyyətinin yaşadığı ən faciəli dövrlərdə – örnək üçün monqol istilasını, faşizmin tüğyan etməsini və s. göstərmək olar – insanın bir şəxsiyyət kimi məhv olmaq, deqradasiyaya

uğrayaraq, geriye – təbiətə qayıtmaq təhlükəsi ilə üzləşdiyi zamanlarda mistika sehri bir qüvvə kimi onun köməyinə çataaraq, məhvərindən çıxmağa qoymamışdır.

Bu gün sosial-iqtisadi paradokslar və qlobal böhranlar içərisində çabalayan dünyanın, getdikcə daha çox integrasiya edən bəşəriyyətin bir daha yeni səviyyədə mistikaya müraciət etməsi də şəxsiyyətin mənəvi kamilliyi və eybəcərliklərdən xilasını təmin edir.

Bunun nə dərəcədə effektiv olub-olmayacağını, insanın mənəvi xilasını yolunda hansı müstəsna rolunu oynayıb-oynamayacağını isə biz sabah görəəcəyik. Kim bilir, bəlkə də, məhz mistika bizə alternativ xilas yollarını göstərməkdə yardımçı olacaqdır.

Prof. Dr. H. Kâmil YILMAZ

Marmara Üniversitesi, Türkiye

KONEVÎ'NİN KIRK HADİSİ'NDE İBN ARABÎ

Ekberî irfânın kurucusu İbn Arabî'nin təsir və nüfuzunu arttıranların başında hiç şübhəsiz ən yaxın talebesi, oğulluğu və şârihi Sadreddin Konevî gəlməkdədir. Konevî bütün əsərlərində olduğu kimi, sahâsında önəmli bir yeri tapan *Kırk Hadîs* şərhi də üstâdı və mürşidi İbn Arabî'dən sığ sığ bəhs etməkdə, alıntılar etməkdə, düşüncələrinə onun əsərlərindən istidlâllərdə tapanmaqdadır.

Bilindiği kimi təsəvvüfî təfsîrin yanı sıra təsəvvüfî hadîs yorumu da sūfîlərin ilgiləndikləri önəmli bir əlândır. İbn Arabî'nin *Mişkâtü'l-envâr* adıyla təsnif etdiyi hadîs məcmuəsi və şərhi, Konevî'nin bu əlânla ilgilənməsinə təki etmiş olmalıdır. Vâki İbn Arabî hadîslərin şərhi zımnında çök muhtəsar bilgi verdiyi hâldə Konevî bu konuda daha cömerd davranmış və yaxlaşık 28-29 hadîstən oluşun *Kırk Hadîs* şərhi də təvhîd fikrinin incelikləriylə vahdet-i vücûd düşüncəsinin girift yorurlarına girmiş və mərâtib-i vücûd/varlığın mərtəbələri konusunda arız amik bilgiler vermişdir. Onun bu bilgiler konusundakı kaynağı hiç şübhəsiz üstâdı İbn Arabî'dir.

Konevî'nin bu risâledə üstâdı İbn Arabî'dən naklettiyi və ona dayandığı ən önəmli konular rüyâ yorumu, rüyâda Hz. Peyğambər (s.a.) ilə görüşmə və ondan hadîs alma meselesi ilə daha öncə ölmüş və ya hayatta tapan insanlarla rûhânî yolla və təməssül sūretiylə irtibât və diyalog konularıdır.

Bu tebliğdə biz Konevî'nin bizzat İbn Arabî'den naklettiği rüyâ yorumları, rüyâ ile bilgi edinme konuları noktasındaki tespitlərini aktararak deęerlendirmeye çalışacaęız.

Rafael HÜSEYNOV

Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü

**İBN ƏL-ƏRƏBİNİN SÖZÜN MƏNA ÇALARLARINDA
ŞEİRİYYƏT VƏ FƏLSƏFİ MƏZMUN AXTARIŞLARI**

(“Füsus ül-hikəm – Hikmətlərin qaşları” və “Fütuhət əl-Məkkiyə – Məkkə ilhamları” əsasında)

Əsərləri ilə böyük mənəviyyat ensiklopediyası yaratmış İbn əl-Ərəbinin irsinin mahiyyətində sözün ən dərin qatlarına nüfuz edə bilmək, kəlmələrin görünməyən mənalarını üzə çıxararaq onları öz fəlsəfi konsepsiyasına uyğun şəkildə izah etmək dayanır. Mövzuya poetik və fəlsəfi yanaşma, düşüncə və ifadə tərzi olaraq, İbn əl-Ərəbi yaradıcılığının səciyyəvi xüsusiyyətləridir.

Təsəvvüf İbn əl-Ərəbidən əvvəl yaranıb, ona qədər çoxlu nəzəriyyəçiləri və ardıcılları olub. Təsəvvüf alim və şairləri məlum dillərin məlum sözləri ilə danışaraq yazmışdılar. Onların əsərlərini başqalarının nitqindən və yazısından fərqləndirən məlum sözlərə verilən fərqli mənalar idi. İbn əl-Ərəbi yeni bir ərəb, fars, türk dili yaratmayıb. Amma bu 3 dildə ortaqlaşan elə sözlər var ki, onlar məhz İbn əl-Ərəbinin verdiyi mənalarla yükləndilər. Kökü etibarilə başqa mənaları və müxtəlif yozumları vardısı da, İbn əl-Ərəbinin iradəsi ilə onlar səmtlərini dəyişdilər.

XIII əsrdə yaşamış İbn əl-Ərəbi özündən əvvəlki 6 və özündən sonrakı 6-7 əsrlik təsəvvüf yolunun tən ortasında dayanan körpüdür. O, köhnə təsəvvüf məktəbini pərakəndəlikdən qurtararaq sistemləşdirmiş, özündən sonrakı zamanlar üçün

əksəriyyət tərəfindən etiraf və qəbul edilən örnək doğura bilmişdir.

Yunan fəlsəfəsi və poetik düşüncəsində Aristotelin həyata keçirdiyi keçmişdəkini yekunlaşdırmaq və gələcək üçün istiqamətlər müəyyənləşdirmək missiyasını İbn əl-Ərəbi Yaxın və Orta Şərqdə yerinə yetirmişdir.

Beləliklə, İbn əl-Ərəbi yeni fəlsəfi dil və düşüncə tərzinin yaradıcısıdır.

İbn əl-Ərəbi özündə şairanə ruhu və filosof xislətini daşdığından sözlərin mənalari ilə ən cəsarətli improvizələr edə, gözlənilməz yanaşma və yozumları ilə sözlərin mənalari arasında heyvətli məntiqi bağlılıqları aşkarlaya bilir.

“Mən möminəm” demək heç kəsə yasaq deyil. Amma *“mömin”* həm də Allahın adlarından biridir. İbn əl-Ərəbi bu kəlmədə insanın Allahın adaşına çevrildiyinə diqqəti yönəldir. *“Mömindən ötrü mömin bir-birinə dayaq olan binalar kimidir”* (“Fütuhət”, 4) yazan İbn əl-Ərəbi insanı ucaldaraq, əslində Allahın onların simasında özünə arxa yaratdığını təsdiq edir.

“Şüur” və *“şeyr”* kəlmələrini onların arasındakı mənə və mahiyyət bağlılığı baxımından şərh edən İbn əl-Ərəbi *“Şüurun bilikdən aldığı pay qapının ardında bir şeyin olduğunu qabaqcadan bilməkdir”* qənaətindədir. “Fütuhət”dəki nəslrlə yazılmış hər bölmənin əvvəlində müəllif müəyyən şeyr parçaları verir və onları şərh etməyərək dərkini oxucunun ixtiyarına buraxır. Amma xəbərdarlıq edir: *“Şeyrdə bəhs etdiyimiz mövzunun nəsr hissəsində əksini tapmamış məsələləri vardır”*.

İbn əl-Ərəbi şeyri biliyi qabaqlayan, ona irəlicədən yol göstərən vəhy, sezgi kimi mənalandırır və bu model onun özünün sözləri şərhətmə maneralarında daim əksini tapır.

Orta əsrin bəzi ortodoksları üçün İbn əl-Ərəbi təlimi və onun “Füsus əl-hikəm”i təhlükə mənbəyi idi. Tarixdə bu təlimə və həmin əsərə qarşı barışmaz mübarizənin izləri qalır. Bir çox yerlərdə, o sıradan Dədə Rövşəni və ardıcılılarının Qarabağda təbliğat apararkən təqib edilərək ikrahla “Füsus” adlandırılması, kitabın nüsxələrinin yandırılması bəllidir. İbn əl-Ərəbi belələrinə və nəzəriyyəsinə sonacan dərk edə bilməyənləri nəzərdə tutaraq *“istilahlarımızı və dilimizi anlamayanlara kitablarımız haramdır”* yazırdı.

İbn əl-Ərəbi “Füsus ül-hikəm”in ona yuxuda Peyğəmbər tərəfindən hazır şəkildə verilərək məzmununun insanlara çatdırılması tapşırıldığını yazır. Bu, bir məcaz olsa da, İbn əl-Ərəbinin özünün artıq oyaqlıqda həmin kitabını ardıcılına çevriləcək minlərlə insana bir dərslik kimi təqdim etməsi danılmaz həqiqətdir.

Orta əsrlərdə qələmə alınmış Yaxın və Orta Şərq poeziyası üçün İbn əl-Ərəbi irsi bir açar, universal lüğət funksiyası daşımaqdadır.

İbn əl-Ərəbiyə görə, dinlər, dillər və millətlər fərqlənsə də, sözlərdəki hikmət fərqli deyil. Sözsə canlı varlıq kimi baxan İbn əl-Ərəbi *“hikmətlərin sözlərin qəlbinə tək və ən yaxın yolla Allah tərəfindən”* endirildiyinə inanır. Böyük mütəfəkkir *“sözlərdəki qapalı mənalari təfəkkür gücü ilə anla”* (“Füsus”, müqəddimə) məsləhətini vermiş, bu anlama və qavramanı rahatlaşdırmaq üçün lüğət, izahlı lüğət, bələdçi sayıla biləcək qiymətli miras doğurmuş və elə bir yol açmışdır ki, onu bilmədən ərəb, fars və türkdilli klassik poeziyanın düzgün anlaşılması da mümkünsüzdür.

İbn əl-Ərəbi bir ədəbiyyatşünas və dilçi deyil, peşəkar teoloq və filosof olsa da, bu gün onun haqqında həm də leksikoqrafiyada və şeyrşünaslıqda əhəmiyyətli xidməti olan şəxsiyyət kimi söz

açmaq zəruriyyəti yaranır. Onun irsi Yaxın və Orta Şərqi onlarla xalqın üç dildə yaratdığı ədəbiyyatı fəlsəfi məzmun baxımından yaxınlaşdırmış, sanki ortaq bir müstəviyə gətirərək bir-birləri üçün daha anlaşılıq etmiş, nəticə etibarilə regionda bütövləşməyə ciddi təsir göstərmişdir.

Prof. James W. MORRIS,
Islamic Studies,
Boston College (USA)

THE CONTEMPORARY APPEAL OF IBN 'ARABI'S THOUGHT

As we have outlined in earlier studies, the contemporary audiences and appeal of Ibn 'Arabi's thought, for both Muslims and wider audiences in today's emerging global civilization, closely mirror its very diverse audiences and uses in the post-Mongol Islamic civilization, only now expressed in new languages and historical circumstances.

1. For Muslim audiences necessarily living in a wider global civilization, Ibn 'Arabi's writings provide a comprehensive theological justification of two central spiritual foundations of the Islamic tradition that are systematically attacked by the current mythologies and ideologies of "political Islam": (a) the guiding divine proximity (*walāya*) of the "*Friends of God*", in both their spiritual-practical and social dimensions; and (b) the necessary co-existence of richly *diverse, creative and individuated forms* of interpretation and application of scripturally revealed principles.
2. For global audiences of all religious and cultural backgrounds, what is most striking today is the ecumenical appeal of Ibn 'Arabi's distinctive spiritual *method* of phenomenological "realization" (*tahqiq*)

or “spiritual realism”: grounding spiritual discovery, practice and communication in observable spiritual-ethical laws and the shared results of practical spiritual inter-action--rather than in arbitrarily interpreted formal symbolisms, doctrines or “beliefs”. In Ibn ‘Arabi’s works, both popular and learned, the real grounds of universal spiritual laws (*dīn Allāh*) emerge from their actual application and practice, in ways that visibly apply across all historical, social, cultural boundaries.

3. Ibn ‘Arabi’s metaphysical works provide a cogent justification and explanation for the centrality of *spiritual individuation and creativity* in the universal processes of human spiritual perfection. While creative individuals and therapists don’t necessarily need such arguments to pursue their creative and healing work, such arguments are often socially and politically required for effectively opposing the competing claims of collectivism and reductivism, whether those claims are expressed in materialist, historicist, economic, political, or cultural terms.
4. Ibn ‘Arabi’s writings are particularly helpful in illuminating the interplay of universal metaphysical principles and concrete spiritual practices and prescriptions. They help to highlight the deeper context of aims, supporting and restrictive conditions, and operative functions of particular spiritual/religious practices that are often treated or assigned without a proper understanding of their aims and conditions.

Əliyər SƏFƏRLİ,

Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü

NƏSİMİNİN ELMİ TƏRCÜMEYİ-HALI VƏ NƏSİMİŞÜNASLIĞIN DURUMU

Böyük mütəfəkkir-şair Seyid Əli İmadəddin Nəsimi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində bədii-fəlsəfi şeirlər yaratmış, sufi-hürufi məsləkinə etiqad bəsləmiş, yeni bir dini dünyagörüşünə əsaslanmışdır. Onun ağıl-idrak şeirləri orta yüzilliklərin hürufi vəcd şərqilərindədir. Allahı insanlaşdıran, insanı allahlaşdıran şair klassik poeziyada Allah-insan birliyini irəli sürmüş, Allah, kainat, təbiət və insan vəhdətini şeirə gətirmiş, hürufi-panteist ideyalara sadıq qalmışdır. İnsanı yüksək tutaraq onu Allahın timsalı və məzhəri olduğunu iddia etmişdir.

Nəsiminin elmi tərcümeyi-halı orta əsr qaynaqları əsasında ciddi şəkildə araşdırılmamışdır. Onun Şamaxı şəhərində anadan olması fikri yanlışdır. S.Mümtazın bu fikri tarixi mənbələrə əsaslanmır. Təzkirəçi və tarixçilər Nəsiminin Təbrizdə dünyaya gəldiyini bildirmişlər. Q.Lətifi öz təzkirəsində şairin Bağdadın Nəsim bölgəsində anadan olduğunu bildirmişdir. Onun nisbəsi həmin nahiyə ilə əlaqələndirilməkdədir. Şair ömrü boyu dərvişanə-köçəri heyərdə yaşamış, abdal kimi qayğısız bir həyat sürmüşdür.

Biz ki, Rum içində abdal olmuşuz,

Bu cahandan fariqül-bal olmuşuz.

Nəsimi əsərlərində Rum (Anadolu), Bursa, Larənd (Qaraman), Bağdad, Mərəş, Şam, Misir, Hələb, Bakı, İraq və s. bölgələrin adını çəkmişdir. Fəzlullah Nəimi ilə görüşəndən sonra ondan hürufi təriqətini qəbul etmiş, öz ustasını İsa Məsih kimi peyğəmbər saymışdır. «Cavidannamə»ni zəmanəsinin Quranı hesab etmiş, onun fikir və kəlamlarından təsirlənmişdir.

Şairin ölümünün səbəbi onun hürufi məsləki ilə bağlıdır. Nəsiminin ilahi və nəfəsləri dillər əzbərinə çevrilmiş, təkyə və xanəqahlarda xüsusi bir avaz ilə oxunaraq insanlarda ilahi vəcd oyatmışdır.

Hürufilər Nəsimini ilahi vəcd aşığı adlandırmışlar. Şair islam dinindən fərqli olaraq Allahın böyüklüyü əvəzinə insanın Allahla qovuşmasına iddia etmiş, insanın üzündə haqqın göründüyünü, təcəlla etdiyini qələmə almışdır. O, Fəzlullahı İsa Məsih peyğəmbər ilə eyniləşdirmişdir: hürufi peyğəmbərinin möcüzə və sirlərindən bəhs açmış, onun timsalında haqqın nurunun təcəssüm etdiyini bildirmişdir. Öz zəmanəsində müvəhhidlik (monoteist) ideali ilə səs salmış, təbliğ və təşviq etmişdir. Onun hər bir şeiri hünər və cəsarət rəmzidir.

Qorxmaz şairin «Sığmazam» rədifli qəzəli onun şah əsəridir. Bu qəzəl Nəsiminin bəyannaməsi, döyüş marşı və hürufi himnidir. Bu qəzəl ikiliklər üzərində köklənmiş, kainatda ikilik təzadlarını şeirinə gətirib Allahın vəhdətini ümumiləşdirmişdir. Şairə görə, insan-Allah birliyi ikiliklərdən yüksəkdə durur, əbədi və ölümsüzdür. Allahın nişanə və əlamətləri insanın surətində təcəlla etmiş, haqqın gerçəkliyi açıq-aşkar üzə çıxmışdır.

«Sığmazam» qəzəlində əksini tapan «iki cahan» ifadəsi yanlışdır. Burada işlənən «iki cahan» ifadəsi qəzəlin bədii-fəlsəfi məntiqinə uyğundur. Əski divan əlyazmalarında «iki cahan» ifadəsi yazıya köçürülmüşdür.

Azərbaycan nəsimişünaslıq elmi uğurlar qazansa da, onun qarşısında ciddi problemlər durur. Nəsimi əsərlərinin 1973-cü ildə tərtib edilmiş üçcildliyi yarıtmaz haldadır. Çünki burada Nəsimi divanlarının əski əlyazmaları mətnşünaslıq prinsipləri əsasında araşdırılmamış, divanların mətnləri müqayisəli şəkildə tutuşdurulmamışdır. Tərtibçi xarici ölkə muzeylərində saxlanılan əlyazmalara nəzər salmamışdır. Nəsimi əsərlərinin elmi-tənqidi mətni yenidən tərtib olunmalıdır.

Nəsiminin şeirləri əsasən hürufi əqidə və fikirlərinin bədii ifadəsidir. Burada işlənən surət və məcazlar rəmzi xarakter daşıyır. Onları müasirləşdirmək doğru deyil. Belə ki, Nəsiminin hürufi-müvəhhid baxışları müsəlman etiqad və görüşlərindən fərqlənir. Müvəhhidlik iki cahanın varlığından daha ucadır, insan-Allah anlayışı zəmanənin yeni dini baxışları, yeni bir iman və inamın təzahürüdür.

Sovet ideologiyası əsasında yazılmış məqalə və əsərlərdə Nəsiminin dini-fəlsəfi görüşləri təhrif və təxribatlara məruz qalmışdır. Onun xüsusilə sufi-hürufi şeirləri müasirləşdirilmiş, rəmzləri dünyəvi ifadələr kimi mənalandırılmışdır.

Müvəhhidlik ideyasına tərəfdar çıxan Nəsimiyə ateist damğası vurulmuşdur. Şair Allah qorxusu yerinə Allah eşqini vəsf etmiş, hər varlığın mənbəyini Allahda görmüşdür. Təkallahlığa inanmış, müşrik və büt-pərəstliyə qarşı çıxmışdır.

Nəsimi hürufi-xristian etiqadını birləşdirmiş, Fəzlullahın meracını iddia etmiş, islamın donuq kəlamlarına birtərəfli yanaşmışdır. Buna görədir ki, Nəsimiyə mülhid (dinsiz) və zındıq (atəşpərəst) adı verilmişdir.

Nəsiminin hürufi şeirləri atəşpərəst və xürrəmiliyin ənənəvi davamıdır. O, «iki cahan»ı məənən sarsıtmış, yeni bir türk dini anlayışını formalaşdırmış, atəşpərəst, Babək və əxilik dini etiqadını sintez etmiş, hürufi ideyalarını nəzmə çəkib yaymışdır.

Nəimi və Nəsiminin əsərləri birgə tədqiq olunmalıdır. Nəsimi şeirinin ideya-mövzu qaynaqları «Cavidannamə»dən qidalanmışdır. Nəimi irsini öyrənmədən Nəsimi şeiri haqqında doğru və dürüst bir fikir irəli sürmək çox çətinidir.

Nəsiminin bədii sənətkarlığı, dil və üslubu, rənz və kəlamları yenidən araşdırılmalı, türk xalqlarına təsiri, sufi-hürufi baxış və görüşləri əsaslı şəkildə təhlil və tədqiq olunmalıdır. Nəsimi şeirlərini iqtibas və tərcümə əsərləri kimi fars ədəbiyyatı ilə əlaqələndirmək tamamilə yanlışdır. Bu, Q.Bürhanəddin və İ.Nəsimi poeziyasını inkar etmək deməkdir.

Nəimi və Nəsiminin yeni dini idealı islam dünyasında əlamətdar bir hadisədir. İsa Məsih-Nəimi xristian-islam etiqadı və vəhdətinin əks-sədası, ümumbəşəri bir dinin meydana gəlməsidir.

Azərbaycan nəsimişünaslıq elmi yenidən formalaşmalıdır. Nəimi-Nəsimi irsi xristian aləmində tərcümə olunub yayılmalıdır. Onların ideyaları, məsləki və etiqadı islam-xristian yaxınlığının mənəvi ifadəsidir.

Prof. Dr. Zaïm KHENCHÉLAOUI

Directeur de recherche-Algérie

L'EMIR ABDELKADER

PORRTRE-PAROLE D'IBN ARABI

Je me propose d'exposer *kitâb al-mawâqif fi al-tasawwuf* de l'Emir Abdelkader qui constitue une source capitale permettant de percer la pensée d'Ibn Arabi dans sa profondeur insondable. Edité la première fois au Caire en 1911, puis à Damas en 1966 et à Alger en 1997, il vient d'être de nouveau réédité à Alger en 2005. Ce livre qui ce presente sous forme de commentaries et d'interpretations sur un certain nombre de versets coraniques et de hadiths, offer de précieuses meditations sur *fusûs al-hikam* et *al-futûhât al-makkiyya*, paraphrase les paroles, les devises et les poèmes des grand maîtres du soufisme. De meme le livre comporte des revelations, des meditations, des états extatique et des stations spirituelles outré des réponses spontanées à de graves questions métaphysiques L'Emir Abdelkader incarne un miroir vif et authentique et reflète avec fidélité les idées principales de la doctrine d'Ibn Arabi.

Səlahəddin XƏLİLOV

Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü

İBN ƏRƏBİ VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ-FƏLSƏFİ FİKİR ƏNƏNƏLƏRİ

Professor Aida İmanquliyevanın geniş planda tədqiq etdiyi ərəb şairləri Cübran, Reyhani və Nuaymənin romantik poeziyasında, eləcə də həmin dövrün Azərbaycan romantik ədəbiyyatında təsəvvüf fəlsəfəsinin, xüsusən İbn Ərəbi təliminin böyük təsiri duyulur. Eşq və Güzəllik tanrıçılığı İbn Ərəbidə olduğu kimi, C.Cübranın, Reyhaninin və H.Cavidin yaradıcılığında da başlıca ideya xəttidir.

Əsas olan Haqqın vahidliyini qəbul etməkdir. Haqq isə başqa rakurslarda ya Xeyir, ya Güzəllik, ya Həqiqətdir. Bunlara çatmaq üçün isə insan yerdən, fani dünyadan ayrılaraq yüksəlməli, uca səmälərə qoşmalıdır ki, bu da ancaq ilahi vəcdin, eşqin gücü ilə mümkündür.

Bütün dinlərin təlqin etdiyi, dini duyğuların mərkəzində dayanan və bu baxımdan da dinləri yaxınlaşdıran, onların eyniyyət məqamı kimi çıxış edən eşqdır. Təsədüfi deyildir ki, İbn Ərəbi təlimi az qala bütün dünya xalqları tərəfindən dinlər arasında körpü kimi, vahid din ideyasının təməl prinsipi kimi qəbul olunur.

İbn Ərəbinin əslində Mənsur Həllacdən gələn ideyalarının izləri ədəbi-fəlsəfi fikrin orta dövründə də olmuşdur. İbn Ərəbi

və Nəsimi poeziyasında tez-tez rast gəlinən Haqqın eşqlə, eşqin gözəlliklə, gözəlliyin məhz insan gözəlliyi ilə əlaqələndirilməsi əslində ortaq poetik ənənələrdən xəbər verir. «İnsan» əslində bütövlükdə cismani aləmin bir parçası kimi götürülməklə bərabər, ilahi ruhun daşıyıcısı kimi də götürülür. Bir dünyadakı gözəllik başqa dünyadakı daha yüksək gözəlliyin proyeksiyası, güzgü əksi kimi üzə çıxır.

Maraqlıdır ki, Mənsur Həllaca və Nəsimiyə xas olan «Ənə'l-Həqq» ideyası Aida xanımın Şərq poeziyası ilə qarşılıqlı müqayisədə təqdim etdiyi Qərb romantik şairlərində, xüsusən Bleyk və Uitmendə də rast gəlinir.

Prof. Tarek SHALABY

*Chief of the Department of Arabian Language and culture
of Aynush-Shams University,
Egypt*

**FROM LETTER EDUCATION TO THE COGNITION
OF VAHDATUL-VUJUD**

(on the basis of thinking and creativity of Ibn Arabi)

Arabic language has a special place from some aspects in Islamic culture. At the head of all these is the Koran-i Kerim. And the reason of it is its miracle of language, oratory and expressive features.

That's why it is not strange that a language and its specifications not depending on views and differences of opinions attract the attention of the scientists. One of them is Arabi. This study dwells on the "Letters" which are considered the smallest elements of the language, which were in the spotlight for Ibn Arabi.

It should be noted that the considerations around this theme of Ibn Arabi are considerable from language teaching point. So that the smallest elements still discover the features of the language from appearance and sound point.

One of the moments, which call attention, is Ibn Arabi's attaching importance to the meanings expressed by the letters connected with different sciences like interpretation, view, astronomy, mathematics, and geography. Ibn Arabi's attaching importance to the letters opened a way for him to reach the

pick. On one side, he notes the position of human on the earth; on another side, he notes his deep thoughts about the connection with God.

Having benefited from his rich Sufi practice Ibn Arabi overcame this long distance with his deep thoughts. These deep thoughts beginning from the smallest elements that came to mind, reaches to the elements that the mind cannot cognize as "The essence of human life on the Earth".

This report deals with the considerations and thoughts connected with letters of Ibn Arabi. On another side, it lightens the efforts on Arabian heritage from linguistic point.

The deep thoughts of Ibn Arabi connected with the letters for benefiting from Sufism it is necessary to pay attention to his poems connected with Sufism. Here also is touched one of the letters of Ibn Arabi connected with letters- (Mim, Vav, Nun letters).

Prof. Víctor Pallejà de BUSTINZA

Alacant University, Spain

**IBN 'ARABÎ AND THE "ISHRAQÎ" TRADITIONS: NEW
VIEWS
AROUND AND OLD ISSUES**

As Ibn 'Arabî capital place in the history of Islamic culture is unanimously acknowledged, the exact nature of his thinking seems yet to be clarified despite the efforts spent by many eminent old and modern commentators. The growing attention paid by modern research to the *Shaykh al-akbar* is happily solving this problem though little by little. Nevertheless many significant subjects remain unproven or concealed to general and sometimes contradictory statements.

For instance, the relation between Ibn 'Arabî and the "ishraqî" schools needs to be ascertained.

Textual sources show that Ibn 'Arabî, following al-Gazzâlî -towards whom he always showed marks of high respect and veneration- had a distant relation towards Ibn Sînâ. His distrust for his ideas was expressed in a silent way but it was not impossible to be grasped throughout a number of allusions. Even some of them were easy to be understood.

But this rather sibylline attitude must not be interpreted as if he wasn't interested with avicennism. On the contrary, as al-Gazzâlî himself, he was highly concerned with the light

symbolism and other related key metaphysical tenets shared by many religious traditions.

To deepen into this problem of old, another important element must be considered: Ibn 'Arabî's acquaintance with Fakhr al-Dîn Râzî works. This can be supported positively and it shortens significantly the links between the Ishraqî schools settled in Meragha and the sufi's of al-Andalus.

Yet it can be even increased when even Shahab al-Dîn Suhrawardî appears also not to be completely unknown to Ibn 'Arabî ears and even might have played some sort of influence during his formative period.

Paul BALLANFAT

Maître de conférences d'études turques et persanes

Université Lyon 3 (France)

Prof. philosophy

Galatasaray Üniversitesi, Istanbul

IMAGINATION: A STUDY CASE BETWEEN IBN 'ARABI AND KUBRAWI SCHOOL

Imagination is a major problem in mysticism as well as in philosophy. In that which we can call Ibn 'Arabi's school, it is one of the most important feature of the whole construction of the concept of wahdat al-wujûd. As Henry Corbin had pointed out imagination is the touch-stone of the system of wujûd in such a way that if it is removed the whole structure disappears as being a system. The "as if" that resumes the nature of imagination since it is the essence of vision and vision is what imagination makes happen, or imagination as it happens. Ibn 'Arabi's distinction between two types of imaginations opens the way to reinterpreting the concept of visionnary power, himma, which he understands as a part of imagination. In the kubrawi school, as it is set by Najm al-dîn Kubrâ, himma is the power of ascending to a liberation from imagination. This difference of interpretation is based upon a different articulation of the ideas of wujûd/ existence and kawn/ being. The discussion about imagination and visionnary power as it is delineated in those two streams of Sufism appears to be a major point in the development of different ways of understanding wujûd.

Prof. Ghasem KAKAIE

Shiraz University, Iran

**IBN ARABI'S AND MEISTER ECKHART'S GOD: THE
GOD OF THE RELIGIONS IS NOT THE GOD OF THE
PHILOSOPHERS**

It is difficult to provide a definition of God in which all different views are included and upon which all schools can agree. In philosophy, there are various concepts of deity from the ancient Greek philosophy to the modern philosophy. The God of philosophers is often an object not a person: something not someone, unchangeable, absolute and unlimited. But the God that is worshiped by religious believers is, for example, a person and to be a person, an entity must think, feel, and will. In spite of being unchangeable, he is angry with us today, pleased with us tomorrow.

If we approach to Abrahamic Religions from a mystical viewpoint, we can see that they share many beliefs about God which differs from the philosophers' theories.

In this article, I will provide a brief account of the traditional God of theism, and then a more extensive discussion of God from the viewpoints of Ibn Arabi and Meister Eckhart, as two distinctive Muslim and Christian mystics, and conclude how these two different mystics from two different cultures come to a kind of unity and agreement in the name of the God of Abrahamic Religions, while philosophers have many challenges on the concepts of deity.

Zümrüd QULUZADƏ,
fəlsəfə elmləri doktoru, professor
AMEA-nın Fəlsəfə, Sosiologiya
və Hüquq İnstitutunun şöbə müdiri

İBN ƏRƏBİNİN FƏLSƏFİ İRSİNİN ŞƏRHİ HAQQINDA

XXI əsrin başlanğıcında da tədqiqatçıların sönməyən maraq obyektı olan orta əsr mənəvi mədəniyyətinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan İbn Ərəbinin irsi həm tarixən, həm də indi birmənalı şərhə malik olmamışdır.

Tədqiqatçıların İbn Ərəbi haqqında çoxəsrlik ədəbiyyatda öz əksini tapmış fəlsəfi və dini baxışlarının çoxmənalılığı, qeyri-dəqiqliyi və bir-birini inkar edən təyinləri onların təsəvvürlərinin inkar həddinə çatan təzadlılığından, çoxmənalılığından və qeyri-dəqiqliyindən irəli gəlir. Onlar bu deyilənlərə əsaslanaraq, İbn Ərəbi irsinin müxtəlif aspektlərini işıqlandırır və dəyərləndirirlər.

Bizə elə gəlir ki, mövcud vəziyyət bir sıra məsələlərin müzakirəsini zəruriləşdirir. Bu suallara razılaşıdırılmış cavablar tapılmadıqca müzakirələrin faydalılığına və tədqiqatçıların həqiqət axtarışı prosesində bir-birini anlamalarına ümid azalır.

Məlumdur ki, İbn Ərəbinin irsindən çıxış edərək, onu gah islam fəlsəfəsinin, gah da müsəlman mistisizminin nümayəndəsi adlandırırlar. Onun dünyagörüşünü gah islam dini, gah da islamda antiortodoksluq və bidət istiqamətində şərh edirlər. İbn Ərəbinin panteistik təlimini gah Qərbin bu kateqoriyaya müvafiq anlayışı kimi, gah da Qərbin panteist təlimindən

köklü şəkildə fərqlənən “*vəhdət əl-vücut*” kimi şərh edirlər; mütəfəkkiri təsəvvüf tarixində bu təlimin fəlsəfi sisteminin yaradıcısı adlandırılırlar və s.

Bu baxımdan aşağıdakı ritorik suallar məntiqlidir:

1. “İslam fəlsəfəsi”, “müsəlman və yaxud islam mistisizmi” anlayışlarının məzmununu müəyyənləşdirmədən, qaynaqlarda yazıldığı kimi, İbn Ərəbinin islam fəlsəfəsinin, yaxud islam mistisizminin nümayəndəsi olmasına aydınlıq gətirmək;
2. “İslam dini”, yaxud “qeyri-ortodoksluq” və “islamda bidət” kimi anlayışların mahiyyətini müəyyənləşdirmədən İbn Ərəbinin irsini “islam dini”, yaxud “qeyri-ortodoksallıq” və “islamda bidət” istiqamətində araşdırmaq;
3. Panteizmin mahiyyətdə Qərb fəlsəfi kateqoriyası və *vəhdət əl-vücut* fəlsəfəsi ilə əlaqələrini müəyyənləşdirmədən İbn Ərəbinin fəlsəfi baxışlarını və ya fəlsəfi sistemini dəyərləndirmək;
4. “Sufizmin fəlsəfəsi” anlayışının mahiyyətini müəyyənləşdirmədən və tədqiqatlarda əksini tapmış Eynəlqüzat Miyanəci (XI-XII), Əbu Həfs Sührəvərdi (XII-XIII) və digərlərinin fəlsəfi sistemlərini nəzərə almadan qaynaqlarda İbn Ərəbinin təsəvvüf fəlsəfi sisteminin banisi olması haqqında müddəalarla razılaşmaq mümkündürmü?

İbn Ərəbinin dünyagörüşü ətrafında diskussiyalar və həqiqqət axtarışı yalnız yuxarıda sadalanan anlayışların məzmunu haqqında nisbi təsəvvürlər mövcud olduğu halda faydalı ola bilər. Mütəfəkkirin irsi bu anlayışlar zəminində tədqiq edilir və dəyərləndirilir.

Məruzədə sadalanan məsələlərə münasibət bildirilməklə yanaşı, Anne-Mari Şimmelin, A.D.Knışın və A.D.Smironovun tədqiqatlarında İbn Ərəbinin fəlsəfi irsinin şərhinin konkret məsələlərinə də toxunulacaqdır.

Shahram PAZOUKI

*Professor of philosophy and religious studies
at the Iranian Institute of Philosophy*

**THE EAST OF SUHRAWARDĪ AND THE WEST OF
HEĪDEGGER**

Suhrawardī as an Eastern prominent philosopher and Heidegger as the most influential Western philosopher in our times, each in his own way, search the past to find the origin of the East and the West. When talking of the East and the West, neither Suhrawardī nor Heidegger has the geographical sense of these words in mind. In his search for finding the East, Suhrawardī goes to the ancient Greece and from there to the ancient Iran. In his eyes, they constitute the East (*mashriq*), i.e., the direction from which the sun of the Truth rises.

According to him the oriental philosophy of the ancient Iran has continued its life in the Islamic Sufism and it survived among great Sufi Shaykhs such as Bāyazid Bashāmī. Suhrawardī's interest in the East lies in the fact that in his view the light of the Eastern Wisdom (*hikmat al-Ishrāq*) was going to be extinguished and he tries to keep it illuminating.

Suhrawardī's idea of the East and the West was carefully worked out in the works of the great followers of the school of Ibn Arabi in Iran such as Amulī in the 14th century or Lāhījī in the 15th century.

In contrast to Suhrawardī, Heidegger who finds himself as living in the dark modern age reaches the Greek philosophy

as the origin of the West, in German language das Abendland, meaning where the sun sets.

Both of them, however, consider the appearance of *philosophia* (philosophy) out of *Sophia* as a sign of entering into the West. In this paper their views on the origin of the East and the West will be compared.

Dr. Cecilia TWINCH
Ibn Arabi Society, Oxford

NO PLACE

This paper will explore considerations of location, orientation and non-fixity in Ibn Arabi's thought

*Both worlds can fit within me, but in this world I cannot fit
I am the placeless essence, but into existence I cannot fit*

These famous lines by the Hurufi poet Nesimi, remind us that spiritual values transcend incidental, stereotyped divisions between East and West. Nesimi has recently been brought to the world's attention by the Nobel Prize-winning author, Orhan Pamuk, in his novel, *The Black Book*. The book opens with a quotation from the entry on Ibn Arabi in *The Encyclopedia of Islam*, which evokes a realm of mystery that is hidden from those who are ensconced in a world of what they believe to be scientific fact. One of Orhan Pamuk's characters then suggests that although East and West have always been very different from each other, there exist other, there exists "in both Eastern and Western traditions the idea of a centre hidden from the world".

For some this hidden centre is transcendent, found only in heaven. For some, this hidden centre is to be found within, in the heart of humanity. For some, this hidden centre is to be found everywhere and yet nowhere. It cannot be located in space because it is beyond all our notions of time and space, yet it is

omnipresent – universal, collective and at the same time unique to each individual. This constitutes the mystery which is revealed and concealed in every place, yet confined to no place: for everything is included in that placeless essence which is bound by no thing yet which contains all.

Stephen HIRTENSTEIN

Ibn Arabi Society, Oxford

**“MY PASSION IS FOR THE LIGHTNING AND ITS
GLEAM”: CONSIDERATIONS OF EAST AND WEST IN
THE LIGHT OF IBN ‘ARABI’S TEACHINGS**

In various passages throughout his work Ibn ‘Arabi puts forward a perspective on the nature of east and west which is profound and illuminating. This paper will look at some of the ways in which he understands these physical directions symbolically, often in contrast to other mystics. We will also seek to show how this understanding has deep implications for the way we view difference and identity and the nature of being fully human.

Gövhər BAXŞƏLİYEVƏ
AMEA akad. Z.M.Bünyadov
adına Şərqşünaslıq İnstitutunun direktoru,
filologiya elmləri doktoru, professor

GÖRKƏMLİ ŞƏRQŞÜNAS-ALİM, PROFESSOR AİDA İMANQULİYEVANIN AZƏRBAYCAN ŞƏRQŞÜNASLIQ ELMİNİN İNKİŞAFINDA ROLU

Azərbaycan elminin çoxəsrlik inkişafı tarixində XX əsrin xüsusi yeri var. Məhz bu zaman ölkəmizdə elmin ən müxtəlif sahələrinin sistemli inkişafı və çiçəklənməsi başlanır. Digər elm sahələri ilə yanaşı ictimai və humanitar elmlər də sürətlə inkişaf edir, milli və ümumbəşər elminə dəyərli töhfələr verir. Bu sıradə Azərbaycan şərqşünaslıq elmi xüsusi qeyd olunmalıdır. Məhz bu dövrdə şərqşünaslıq elminin ən müxtəlif sahələri inkişaf etmiş, qüdrətli elmi potensial yaranmış, yüksək ixtisaslı milli şərqşünas kadrlar yetişmiş, hər əsəri elmdə yeni söz, yeni tapıntı olan parlaq alimlər, işıqlı şəxsiyyətlər yaşayıb-yaratmışlar. Görkəmli şərqşünas-alim, Azərbaycanda ərəbşünaslıq üzrə ilk filologiya elmləri doktoru, professor Aida xanım İmanquliyeva belə alimlərdəndir. Dərin nəzəri bilikləri, yüksək erudisiyası, geniş mütaliəsi, bir neçə şərq və qərb dillərini bilməsi sayəsində apardığı tədqiqatlar və yazdığı əsərlər qısa bir vaxt ərzində ona nəinki keçmiş Sovetlər Birliyində, hətta bir çox xarici ölkələrdə geniş şöhrət gətirmişdir.

A.İmanquliyeva Azərbaycanda Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin qarşılıqlı təsir və əlaqələrini sistemli şəkildə araşdıran

ilk alimdir. Onun tədqiqatları nəticəsində mütləq bir həqiqət müəyyənlanmışdır: Qərbin mədəni dəyərləri o zaman yerli zəmində kök sala və onu zənginləşdirə bilər ki, onlar Şərq ənənəsinə və milli xarakterə uyğun formalarda əxz edilsinlər. Alimin çoxsaylı elmi əsərlərində Qərb və Şərq mədəni ənənələrinin sintezi, yaradıcı üslubun inkişafı və yeni bədii üslubun təşəkkül tapması tədqiq olunur ki, bu da nəinki ərəb ədəbiyyatının, həmçinin bütün yeni Şərq ədəbiyyatlarının həmin aspektdə tədqiqi üçün çox mühüm zəmin yaradır.

Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin qarşılıqlı təsir və əlaqələrini öyrənən alim hər iki ədəbiyyatın ümumbəşəri dəyərlərini əsas götürür, mədəni tərəqqini şərtləndirən amillərə istinad edir. Ərəb məhcər ədəbiyyatının ən müxtəlif bədii üsluba malik nümayəndələrinin yaradıcılığını araşdıran Aida İmanquliyeva yazıçıların ən məşhur əsərlərini təhlil edir, onların yaradıcılıq metodunu, dünyagörüşünü, nəsr və poeziya dillərinin təkamülünü, lirizmi, müxtəlif qəhrəman obrazlarının xüsusiyyətlərini tədqiq edir, dünya ərəbsünaşlığında ilk dəfə olaraq ərəb-Amerika, Qərbi Avropa və rus ədəbi əlaqələrinin məğzi və əhəmiyyətini tam aşkar edir, ərəb məhcər ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrinin bədii üslubunun formalaşmasında Qərb və rus ədəbiyyatlarından mənimsəmə prosesi və onun nəticələrini müəyyənləşdirir.

Alim qətiyyətlə bildirir ki, ərəb məhcər yazıçıları Qərb ədəbiyyatının müsbət təsiri orbitində olaraq, onun ən yaxşı nailiyyətlərini mənimsəmiş və özlərinə məxsus şəkildə inkişaf etdirmişlər. Məhz bu yazıçıların yaradıcılığı sayəsində XX əsr ərəb ədəbiyyatının mövzu dairəsi genişlənmiş, janr quruluşu daha da rəngarəng olmuş, bədii ifadənin yeni formaları yaranmış və ərəb ədəbiyyatı ümumbəşər mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir.

Yaşadığımız qloballaşan dünyada inteqrasiya prosesləri getdikcə daha böyük vüsət alır, sivilizasiyalararası alyans, mədəniyyətlərin dialoqu bəşəriyyətin ən ümdə vəzifəsinə çevrilir. Bu səbəbdən Aida xanım İmanquliyevanın elmi irsinin əhəmiyyəti durmadan artır. İnanırıq ki, onun alim qələmi ilə uğrunda mübarizə apardığı ideya və amalların aktuallığı zaman axarında daha da artacaq. Nə qədər ki, Şərq və Qərb münasibətlərində tam harmoniya bərqərar olmayıb, etnik qarşıdurmalar və qanlı münaqişələr aradan götürülməyib, insanlar yenə və yenə Aida İmanquliyevanın əsərlərinə müraciət edəcək və gələcək nəsillər onu daim minnətdarlıqla xatırlayacaq.

Dr. Jane CLARK
Ibn Arabi Society, Oxford

IBN 'ARABI AND WESTERN SCIENCE

When considering the common foundations of Eastern and Western thought, the role of western science is clearly of central importance, and much attention has been devoted in recent years to discussions about the compatibility of scientific theories such as evolution and the Big Bang model of creation with a religious/spiritual perspective. Some commentators take the view that there are ultimately irreconcilable differences between the approach of traditional philosophies and the operation of western empirical science, whilst others have seen significant parallels between, for example, the findings of quantum mechanics and the writings of the mystics within different religious traditions. Amongst the latter group, some recent commentators have suggested that the ideas of Ibn 'Arabî could be especially important in bridging the gap between Eastern and Western modes of thought. One aspect of this is that the underlying metaphysical vision of the Akbarian school, based as it is upon the principle of unity of being, has the potential to encompass seemingly opposing views within a coherent framework. Another is that Ibn 'Arabî's understanding that our knowledge of the world is forever in progress, and is therefore an open-ended quest, encourages an attitude of mind which is compatible with the investigative experimentation characteristic of the western scientific endeavour. This paper will

asses this point of view in relation to contemporary scientific knowledge. It will suggest that whilst Ibn 'Arabî's ideas have the potential to illuminate aspects of all the sciences, it is particularly in the new fields of the human sciences – those concerned with the human genome, the brain and consciousness – which come directly under the order of self-knowledge, that his ideas could play a crucial bridging role over the next few decades.

Dr. Bakri ALADDÏN
Damascus University, Syria

PRINCIPAL THOUGHTS IN THE AI-FUTUHAT AI-MAKIYYA

Although Ash-Sheikh Muhyiddin Ibn Arabi separates the writing of Futuhati-Mekiyye either into chapters (six chapters: knowledge, deeds, states, degrees, moments), introductions (560 introductions) and parts (259 parts) this man does not explain thoughts and theories clearly. It is due to two reasons:

1 – Ibn Arabi explains that the method he applied in his work does not coincide with known method. That's he does not keep to rational method when he writes his work. He expects the divine inspiration that give rise in his soul and notes that he wrote all his works, especially "Futuhât" keeping to "divine dictation".

2 – The second reason is the text he hid from the reader to be understandable. Ibn Arabi hides the truth because of his conviction. As he notes in the introductions of his book: Obtaining openly...to whom God gives the strength he will get the essence of it (Futuhati Mekiyye, Neshr Osman Yahya, Cairo, the first journey, article 183).

According to late Osman Yahya – While studying on one of the books of Ibn Arabi the investigator applying standard rules and scientific research method of the scientist from the theme and idea completeness is of many aspects. The works of the Sheikh differs from those of being applied in the investigation (Futuhati Mekiyye, preface, p.22).

Though it is difficult to come across constant thinking manner in Futuhat but it is possible to see some clues which will discover the words of giant work from quantity and quality point. Michel Godvevili writes it in his book of "Immense Ocean" as following: "For example, the chapter "Menziller" consists of 114 views. This is also the number of Coran suras. "Menziller" are symbolized according to the suras". Godlevich does not deny the difficulties he met in the investigation of discovering of inner logic of the book. The most important moment that Godlevich wanted to emphasize was a special relation between Ibn Arabi method and Coran. Ibn Arabi expresses it openly: "All the writings that were interpreted in this book coincide with Coran and its treasures. Here I give it the clue of understanding and asking for help" (Futuhatu –Mekiyye, Beirut, vol. 3, p.334)".

I will carry out an investigation on Principal thinking system of Futuhati -Mekiyye afterwards. In despite of the difficulties I'll make effort to put forward the principal ideas which this book contains in it.

Ibn Arabi together with inspirations which came to his soul touches different theories in different parts of the book. For example, as "Love theory" the "creation theory" demanding knowledge of views referring to the theory and "divine names" can be remarked. It requests "divine tejjilliler" (Hophany) and "New Creation" theory understanding. Moreover the theory of "Perfect Human" and his "Mahammadi-hagigat" and the theories "Prophecy" and "Province" which is formed from them should be noted. It is necessary put forward the essence of the thoughts which we are going to call "Conviction of Ibn Arabi" or "Philosophical view".

Vilayət CƏFƏR

filologiya elmləri doktoru,

AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

Ərəb filologiyası şöbəsinin müdiri

AIDA İMANQULİYEVANIN MƏQALƏLƏRİ

Aida İmanquliyevanın gərgin zəhmət, zəngin fakt və ərəbcə olduqca uğurlu bədii nümunələrə söykənməklə yazdığı bu məqalələri oxuyanda araşdırıcının yüksək erudisiyasına, hadisə və əhvalatlara həssaslıqla yanaşma səriştəsinə, məntiqinin rabitəliliyinə, cümlələrinin səlis, su kimi axarlı olmasına heyran qalmaya bilmirsən. Bu, təbiidir. Çünki Aida xanım istər Azərbaycan və rus dillərini, istərsə də ədəbiyyatşünaslığın nəzəri məsələlərini, ərəb dilinin incəliklərini kamil bilən bir mütəxəssis idi.

Xatırladılan dövr ərzində respublikanın müxtəlif dövrü mətbuatında, akademik məcmuələrdə çap olunmuş bu məqalələrin həcmi 25 çap vərəqindən çoxdur və onları təqribən aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar.

1. Sırf ərəb-məhcər ədəbiyyatı ilə bağlı olan məqalələrdir ki, bu məqalələr haradasa kitabın az qala tən yarısını əhatə edir. Bu məqalələrdə ərəb-məhcər ədəbiyyatının üç məşhur korifeyinin (Mixail Nuaymə, Cübran Xəlil Cübran və Əmin ər-Reyhaninin) həyat və yaradıcılıqlarının bu və ya digər cəhətləri ilə bağlı əhatəli fikir və mülahizələr söylənilir, onların yaradıcılıqlarının müxtəlif məqamları dəqiqliklə tədqiq olunur. Onu da deyək ki, bu məqalələr Aida xanımın monoqrafiyalarının əsas özülünü, bazasını təşkil edir.

Bunlardan əlavə, həmin məqalələrin sırasında mühacir ərəblərin Cənubi Amerikada, xüsusən Braziliyanın San-Paulo şəhərində yaratdıqları ədəbi birliyin və onun əsas nümayəndələrinin (İlya Əbu Madi, şair Qəzəvi və s.) ümumi ərəb məhcər ədəbiyyatının inkişafındakı rol və fəaliyyətlərini əhatəli əks etdirən məqalələrə də rast gəlmək mümkündür.

2. Məcmuədə toplanmış məqalələrin ikinci təsnifat qrupuna professorun sırf Ərəb Şərqi ədəbiyyatı ilə bağlı yazdığı məqalələri aid etmək olar. Bu qrupa daxil olan məqalələrə Əndəlusiyadan tutmuş (ərəblərin VII-XII əsrlərdə İspaniyada yaratdıqları klassik ərəb ədəbiyyatı nəzərdə tutulur) «Şətt əl-Ərəb» (İraq ərazisində Dəclə və Fərat çaylarının birləşib əmələ gətirdikləri dənizə işarədir) qədər üç qitədə yerləşən Misir, Suriya, Livan, Fələstin və İraq kimi ərəb ölkələrinin müasir ədəbiyyatının inkişaf yolu barədə yazdığı məqalələri misal çəkə bilərik. Bu məqalələrlə yaxından tanış olanda hiss edirsən ki, Aida xanımın mövzu dairəsi təkcə məhcər ədəbiyyatı ilə məhdudlaşmamış, onun yaradıcılıq laboratoriyasının üfüqləri müasir ərəb ölkələrinin yerləşdikləri coğrafi ərazilərə qədər gedib çıxmışdır.

Aida İmanquliyevanın məqalələrinin üçüncü bir qrupuna onun rus-ərəb və Azərbaycan-ərəb ədəbi əlaqələrinin tədqiqinə həsr etdiyi məqalələri aid etmək olar. Tədqiqatçının bu qrupa daxil olan məqalələri oxucunu Rusiyada və Azərbaycanda ərəb ədəbiyyatşünaslığının yeni bir sahəsi ilə tanış edir və onda bu sahənin də çox aktual bir mövzu olması qənaətinə gətirib çıxarır.

Və nəhayət, deməliyik ki, bu bölgünün sonuncu – dördüncü qismini Aida xanımın Azərbaycanda təbliğini zəruri saydığı bəzi tərcümə əsərlərinə, habelə ərəb ədəbiyyatının nəzəri məsələlərinə həsr olunmuş kitablara yazdığı resenziyaları tamamlayır. Bunların içərisində isə tədqiqatçının mərhum professor Malik Mahmudovun “Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər

(VII-XII əsrlər)” («Elm», 1983) monoqrafiyasına yazdığı geniş resenziyasını xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Beləliklə, yekun olaraq qeyd etməliyik ki, məruzədə bu təsnifatın hər növündən bir məqalə əhatəli şərhlə cəlb olunur və nəticədə Aida xanımın məqalə yaradıcılığının onun ümumi araşdırmaları sırasında ayrıca bir mərhələ təşkil etdiyi xüsusi vurğulanır.

Elxan ƏZİZOV
Bakı Dövlət Universiteti
şərqşünaslıq fakültəsinin dekanı,
filologiya elmləri namizədi, dosent

**BAKİ DÖVLƏT UNIVERSİTETİNİN ŞƏRQŞÜNASLIQ
FAKÜLTƏSİNDƏ “ƏRƏB ƏDƏBİYYATI” FƏNNİNİN
TƏDRİSİNDƏ PROFESSOR
AİDA İMANQULİYEVANIN ROLU**

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində ərəb ədəbiyyatında ənənəni təqlid etməklə yanaşı, Avropa və Qərb ədəbiyyatında meydana gələn yeni cərəyanların təsiri altında da əsərlər yaranmağa başlamışdı. Yeni ərəb şeirində və nəsrində baş verən dəyişikliklər keçən əsrin ilk onilliklərində daha qabarıq şəkildə özünü büruzə verirdi. Xüsusilə modernist poeziya həm formasına, həm də poetik metoduna görə fərqlənirdi.

Ərəb ədəbiyyatındakı yeni cərəyanın inkişafına Livanda İlyas Əbu Şəbkə, Tunisdə Əbul Qasim əş-Şabbi, Suriyada Ənvər əl-Əttar və Məhəmməd Nədim təkan verirdilər. Lakin avropasayağı müasir tipli şeir nümunələri daha çox Misirdə yayılmışdı. Bunun təşəkkülündə Əhməd Zəki Əbu Şadi və onun yaratdığı “Apollo” cəmiyyətinin böyük rolu olmuşdur. Bu cəmiyyətin tanınmış fəal nümayəndələrindən Məhəmməd Əbdül Muti əl-Həmşəri, İbrahim Naci, Əli Mahmud Taha və başqalarının adları xüsusilə qeyd olunmalıdır.

XIX əsrin sonunda ictimai-siyasi və iqtisadi vəziyyətlə əlaqədar olaraq Livan və Suriyadan ABŞ-a kütləvi mühacirət

başlandı. Eyni zamanda yaradıcı ərəb ziyalıları tərəfindən məhcər ədəbiyyatının əsası qoyuldu. Onların əksəriyyəti dünya ədəbiyyatında meydana gələn romantizm, sürrealizm və ekzistensializm metodlarından təsirlənərək əsərlər yazırdılar.

Məhcər ədəbiyyatının əhəmiyyətini ilk olaraq akademik İ.Y.Kraçkovski yüksək qiymətləndirmişdir. Sonralar bir sıra tanınmış ərəb, Avropa və rus şərqşünasları bu sahəyə müxtəlif səpkili tədqiqat işləri həsr etmişlər. Lakin onlar pərakəndə halda olduğundan məhcər ədəbiyyatının ümumi palitrasını yaratmağa ehtiyac duyulurdu. Bu vəzifəni nəinki Azərbaycan, eyni zamanda dünya şərqşünaslığında ilk dəfə yerinə yetirən görkəmli ərəbşünas, professor Aida İmanquliyeva oldu.

Geniş elmi və faktiki materialı dərinlən araşdıran Aida xanım rast gəldiyi təsvirçilik və metodoloji qüsurları göstərərək, ədəbiyyatşünaslığın son nailiyyətləri əsasında məhcər ədəbiyyatının sistemli şəkildə öyrənilməsinə rəvac verdi. Onun bu sahədəki tədqiqatları həm rus, həm də Azərbaycan dillərində işıq üzü görmüş “Cübran Xəlil Cübran”, “Qələmlər birliyi” və Mixail Nuaymə, “Yeni ərəb ədəbiyyatı korifeyləri” kitablarında və çoxsaylı məqalələrində öz əksini tapmışdır.

Professor Aida İmanquliyevanın elmi yaradıcılığı Ərəb Şərqində də böyük marağa səbəb olmuş və təsadüfi deyil ki, “Yeni ərəb ədəbiyyatı korifeyləri” monoqrafiyası İCESKO tərəfindən 2006-cı ildə Mərakeşdə ərəb dilində nəfis şəkildə nəşr edilmişdir.

Bakı Dövlət Universitetinin şərqşünaslıq fakültəsində ərəb ədəbiyyatı tarixinin tədrisi zamanı məhcər ədəbiyyatı icmal şəklinə yalnız 4 saat tədris edilirdi. Prof. Aida İmanquliyevanın apardığı mühazirələrdə isə artıq ərəb ədəbiyyatının bu mühüm sahəsinə 10 saat ayrılmışdı. Eyni zamanda Cübran Xəlil Cübran,

Əmin ər-Reyhani və Mixail Nuaymənin yaradıcılığı ayrı-ayrı illərdə xüsusi kurs kimi 60 saat həcmində keçirilirdi və hal-hazırda da bu davam etməkdədir.

Ərəb filologiyası kafedrasının professoru A.Ş.Qasımovanın 2006-cı ildə çap olunmuş bakalavr pilləsi üçün “Ərəb ədəbiyyatı” fənninin proqramında Aida xanımın əsərləri əsasında məhcər ədəbiyyatına xüsusi yer ayrılmışdır ki, onun qısa məzmunu aşağıdakı kimidir:

- XIX əsrin sonlarına doğru Suriya və Livandan ABŞ-a ərəb mühacirətinin başlanması. Mühacirətin ictimai-siyasi və ideoloji səbəbləri;

- Amerikada təşkil olunmuş ərəb cəmiyyətləri və “Kaukəbu Əmrikə”, “əl-Əyyam”, “əl-Huda”, “Miratul-ğərb”, “əl-Mühacir”, “əs-Saih” kimi qəzet və jurnallar;

- Amerikada ərəb məhcər ədəbiyyatının yaranması. “Qələmlər birliyi”nin təsis. Mixail Nuaymə, Cübran Xəlil Cübran, Əmin ər-Reyhani, İlya Əbu Madı, Nəcib Ərbili və başqaları;

- Məhcər ədəbiyyatının səciyyəvi cəhətləri və görkəmli nümayəndələri.

İmamverdi HƏMİDOV,
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun
Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinin müdiri,
filologiya elmləri namizədi

**ƏRƏB ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA ŞƏRQ-QƏRB
ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ VƏ AIDA
İMANQULİYEVANIN TƏDQIQATLARI**

Görkəmli Azərbaycan alimi Aida İmanquliyevanın yeni ərəb ədəbiyyatının nümayəndələri - Cübran Xəlil Cübran, Əmin ər-Reyhani və Mixail Nuaymə haqqında tədqiqatlarını Şərq-Qərb ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsində Azərbaycan və dünya ərəbşünaslığının uğuru kimi qiymətləndirmək olar. Şərq-Qərb əlaqələri kontekstində ərəb-Avropa ədəbi təsir və əlaqələrinin bir sıra məsələləri Julian Ribera, Asin Palasos, Emilio Qarsia Qomes, Konrad, Kraçkovski kimi məşhur şərqşünas alimlərin əsərlərində qoyulmuş və tədqiqatçıların diqqəti bu məsələlərə yönəldilmişdir.

XX əsrin ikinci yarısında ərəb alimləri - M.Q.Hilal, D.Səllum, A.Saleh, C.Kamaləddin, S.əl-Həmləvi, M.Məkki və başqaları ərəb-Qərb ədəbi əlaqələrinə dair maraqlı araşdırmalar aparmışlar. Onların tədqiqatlarında ədəbi əlaqələrin mövcudluğunu göstərən faktik materialların üzə çıxarılmasına, mövzuya bir-birinə yaxın olan əsərlərin məzmununun şərhinə geniş yer verilir. C.X.Cübran, Ə.ər-Reyhani və M.Nuaymə irsinin araşdırılması ilə məşğul olmuş E.Abbas, M.Y.Nəcm, X.Havi və M.Nuaymənin əsərlərində

müəlliflərin metodoloji mövqeyindən irəli gələn icmal xarakterli, təsviri informatlı və birtərəfli təsiri göstərən məqamlar daha çox qabardılır. Ş.Deyf məhcər şairlərinin şeirlərində yalnız ərəb klassik şeiri ənənələri üçün xarakterik olan motivlərin açılmasına üstünlük vermişdir.

Müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın obyektiv tələblərindən çıxış edən Aida İmanquliyeva məhcər şairlərinin ədəbi-bədii zövqünün formalaşmasında yeni ideya və yeni poetik formalara malik olan Qərb ədəbi-mədəni irsinin rolunu göstərir. Onun qənaətinə görə, «Suriya-Amerika» məktəbinin təmsilçiləri yeni ədəbi üslubun yaradıcıları kimi ərəb klassiklərinə qayğı ilə yanaşmış, arxaik sözlərdən, ağır sintaktik birləşmələrdən, yorucu ritorik ifadələrdən azad olmağa çalışmışlar. Cübran, ər-Reyhani və Nuaymə ingilis romantizmi, transsendentalizmi və rus tənqidi realizmi üçün səciyyəvi olan ideya və üslublardan bəhrələnmiş və fərdi yaradıcı formaya mənsub bədii metodlardan istifadə etmişlər. Onların yaradıcılığında Qərb romantizmi yaradıcı bir metod kimi özünü göstərir. Cübran və ər-Reyhani bu metodu ərəb şeiri ənənələri əsasında zənginləşdirmişlər. Ərəb ədəbiyyatının ənənələri və Qərb romantizminin mürəkkəb sintezi nəticəsində məhcər şairlərinin əsərlərində bu ədəbi əlaqə dünya ədəbi prosesində ümumbəşəri problemin qoyuluşu səviyyəsinə yüksəlməyə imkan tapmışdır.

A.İmanquliyeva ərəb-Qərb əlaqələrinin məziyyətlərini göstərmək üçün ayrı-ayrı əsərlərin müqayisəli təhlili üsulundan istifadə etmiş və yeni poetik janrların formalaşmasına, habelə M.Nuaymə yaradıcılığına rus tənqidi realist yazıçılarının təsirini ayarı şəkildə göstərmişdir.

Е.В.ПАПЧЕНКО

*кандидат философских наук,
доцент Южного Федерального Университета РФ*

РОЛЬ УЧЕНОГО В ПРОЦЕССАХ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ КУЛЬТУР ВОСТОКА И ЗАПАДА

Проблема взаимодействия, взаимных культурных влияний составляет одно из важнейших направлений истории развития мировой культуры. Решающее значение в процессах взаимодействия культур приобретает изменение состояний, областей деятельности, ценностей той и другой культуры, порождение новых форм культурной активности, духовных ориентиров людей под влиянием импульсов, идущих извне. Как отмечает Д.С. Лихачев: «Культура – мощный объединяющий фактор, фактор мира, согласия и понимания. Культура каждого народа – это открытые двери в его душу». В своем историческом развитии представители Восточной и Западной культуры вступают в культурные контакты друг с другом, заимствуя друг у друга те или иные культурные достижения.

Еще в эпоху средневековья в мусульманских странах появляется целая плеяда мыслителей, ученых, писателей, характерной чертой которых является широкий энциклопедизм, интерес к наукам и литературной деятельности. Эти мыслители внесли огромный вклад в развитие мировой культуры, вызвали большой интерес

в Западной Европе и России. В их числе можно назвать выдающихся мыслителей Ибн-Сину, Ибн-Араби, Омара Хайяма и великого азербайджанского поэта Низами. Многие женщины также проявляли выдающиеся способности в общественной жизни и на государственном поприще. Уровень культуры в обществе во многом определяется уровнем культуры женщин – матерей и воспитательниц. Как справедливо отмечал Г.Зиммель, «женщина способна вносить в мир культуры такие черты, которые содействуют гармонии и совершенствованию человечества, ... женщина способна создавать великие творения культуры». Об этом свидетельствует жизненный путь и творчество выдающегося ученого-востоковеда, доктора наук, профессора, А.Н. Иманкулиевой, жизнь которой была направлена на самореализацию и постоянную приумножению и развитию творческого, духовного потенциала. Ее характеризовали широта кругозора, интеллект, постоянный поиск истины, которыми она щедро делилась с окружающими. В своих научных исследованиях А.Н. Иманкулиева, анализируя творчество писателей сиро-американской школы, связала его с историко-политическими и культурными процессами их времени. Сегодня интерес к Востоку, его культуре постоянно возрастает, что связано с экзистенциальными проблемами современности, решение которых видится в понимании путей существования и развития человека и общества, отличных от западной культуры.

Azadə MUSAYEVA,
filologiya elmləri doktoru, professor
Azərbaycan MEA-nın Əlyazmalar İnstitutu

İBN ƏRƏBİNİN “ANKAI-MUĞRİB Fİ MARİFATİ-L-EVLİYA VA ŞAMSİ-L-MAĞRİB” İNDƏ ANDIĞI ŞEYX NİYAZİ MİSRİNİN AZƏRBAYCANDA YENİ ÜZƏ ÇIXARILMIŞ ƏLYAZMALARINDAN İLKİN BİLGİLƏR

Əlyazma kitabları tarix boyunca Şərqlə ölkələrini, islam aləmini, ümumilikdə bəşəriyyəti yaxınlaşdıran, qarşılıqlı əlaqələr yaradan əvəzəlməz vasitələrdən, əsas qaynaqlardan biri, bəlkə də, birincisidir. Söz açacağımız mövzu üçbucağı bu fikri bir daha təsdiqləməkdədir: İbn Ərəbinin əsəri – orada anılan türk mütəəvvifi – sonuncunun Azərbaycanadakı əlyazmaları. Belə bir reallığı etiraf etmək yerinə düşər ki, tarixdə Tanrıdan vergili yaradıcı şəxsiyyətlərin öngörülərini zamanın təsdiqlədiyi faktlarla üzlaşirik. Mövlana Cəlaləddin Ruminin «Məsnəvi»sində təriqətin və sənətin mükəmməl korifeyləri - Rövşəni (Dədə Ömər) və Gülşənədən (Şeyx İbrahim Bərdəi) yüz illər öncə söz açdığı məlumdur. Mühyiddin Ərəbi “Ankai-muğrib fi marifati-l-evliya va şamsi-l-mağrib” əsərində yazır: “*Bu uca təriqətin mənsubu olan bir kişi ortaya çıxacaqdır. Və onun ismi bizim ismimiz kimi olacaqdır. Və onun ismi Misirli, Malatyalı və Basallı Məhəmməddir. Və o, bizim eyni zamanda irfanımızın varisi olacaqdır*”. Niyazi Misri 1618-ci ildə Türkiyədə - Malatyanın Aspozi qəsəbəsində anadan olub. Elm öyrənmək, təhsil almaq

məqsədilə illərlə Misirdə yaşadığından Niyazi Misri kimi tanınır. Dünyasını 1694-cü ildə dəyişib. Seyyid Yəhya Bakuvinin piri-sanisi olduğu *Xəlviyyə* təriqətinə məxsusdur. Özü həm də bu təriqətin *Misriyyə* qolunu yaratmışdır.

Türkcə əsərləri “Divani-ilahiyyat”ından, «Məcmuə»lərindən, elmi-təsəvvüfi risalələrindən, fəlsəfi şərhələrindən, təfsirindən, məktublarından və s. ibarətdir. Ümumilikdə dünyanın müxtəlif bölgələrində Niyazi Misri əsərlərinin bir çox əlyazmaları mövcuddur. Burada məqsədimiz məhz Niyazi Misrinin AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda yeni üzə çıxardığımız üç əsərinin əlyazmasının – “Divani-ilahiyyat”ının, “Təsəvvüfi-risalə” və “Məktub”unun – dörd nüsxəsindən ilk dəfə söz açmaqdır.

Azərbaycanda Niyazi Misrinin bu konkret əlyazmalarından başqa məcmuə və cümlərdə xeyli şeirləri, həmçinin divanının bir çox daşbasma və əski nəşrləri də vardır. Niyazi Misrinin bir mütəsəvvif şair və şeyx kimi ümumi türk klassik sufi ədəbiyyatı kontekstində öyrənilməsi vacibdir. Onun Azərbaycanın Nəsimi, Füzuli kimi sənətin zirvəsində duran şairləri və ya Yunus Əmrə poeziyası ilə qarşılıqlı öyrənilməsi bir çox qaranlıq məqamlara aydınlıq gətirər. Eləcə də onun elmi-fəlsəfi irsinin digər təsəvvüfi abidələrlə paralel araşdırılması gərəkdir. Təsəvvüfün nəzəri əsaslarını yaradan alimlərdən olan Şeyx Niyazi Misrinin əlyazmalarının Azərbaycanda yeni üzə çıxarılmış sözügedən nüsxələri transfoneliterasiya edilərək nəşrə hazırlanmaqdadır.

Mehmet RIHTIM
filologiya elmləri namizədi,
Qafqaz Universiteti, Azərbaycan

İBN ƏRƏBİNİN AZƏRBAYCAN TƏSƏVVÜFÜNƏ TƏSİRİ
VƏ
SEYYİD YƏHYA BAKUVİDƏ HƏRF-ƏDƏD SİMVOLU

Həllac Mənsurun yaşadığı dövr Azərbaycan sufiliyinin yeni ortaya çıxdığı bir dövr olduğu kimi, İbn Ərəbinin yaşadığı XII-XIII əsrlər də Azərbaycan təsəvvüfünün inkişaf etdiyi bir dövr olmuşdur. Azərbaycan sufiliyinin önəmli təmsilçilərindən olan Əbdül-Qadir və Əbu'l-Həfs Şihabəddin Sührəvərdi məhz bu dövrdə yaşamış və təsəvvüf sistemlərini qurmuşlar. Onların İbn Ərəbi ilə yaxın əlaqələri olmasa da, bu dövrdə və daha sonralar İbn Ərəbi fəlsəfəsini təmsil edən bir çox sufi mütəfəkkir Azərbaycanda yetişmişdir. Xüsusilə *vəhdəti-vücuda* düşüncəsinə sahib olan sufi mütəfəkkirlərdən bəziləri bunlardır: M.Şəbüstəri, Ş.Sührəvərdi, Ə.Həmədani, Ş.Təbrizi, Q.Ənvar, N.Naxçıvani, S.Yəhya Bakuvi, Ö.Rövşəni, Y.Muskuri, İ.Gülşəni, H.Nigari, İ.Nəsimi, M.Füzuli, Ş.İ.Xətayi.

XV əsrdə yaşayan Seyyid Yəhya Bakuvi İbn Ərəbinin bir sıra fikirlərini mənimsəyərək bunları özünəməxsus bir tərzdə ifadə edən önəmli bir sufidir. O, “*Həllac Mənsur*” adında bir əsər yazmış, burada və digər əsərlərində *vəhdəti-vücuda* anlayışını izah etmişdir.

Bakuvinin yaradıcılığında diqqətəlayiq digər bir xüsusiyyət onun hərflər və ədədlərlə bağlı apardığı təhlil və açıqlamalarında özünü büruzə verir.

Bakuvi hərf simvolunda üç fərqli metod tətbiq etmişdir:

1. Hərflərin məhz şəkilləri vasitəsilə edilən şərhlər;
2. Bəzi hərflər ilə sözlər arasında qurulan əlaqələr;
3. Bir sözlərdəki bütün hərflərlə digər məfhumlar əsasında verilən şərhlər.

Ədəd simvolunda isə iki fərqli metod işlətmişdir

1. Mövzuların açıqlanmasında maddələr şəklində verilən ədədlər;
2. Bəzi sözlərdəki hərflərin sayı ilə edilən açıqlamalar və bunlarla qurulan digər əlaqələr.

Təsəvvüf ənənəsində belə metaforalar çox işlədilir. Hətta hərf və ədədlərin cazibəsinə dayanaraq ortaya çıxan *hürufilik* kimi cərəyanlar vardır. Bakuvinin açıqlamalarındakı bu xüsusiyyət onun sirli deyil, hikmətli nöqteyi-nəzərə malik olması ilə əlaqədardır. Yəni o, hərflər üzərində oynayaraq insanları çaşdırmır və şərhlərində ifrata varmır. Əksinə, bunlarla varlıqların təsadüfi deyil, bir nizam və sistem içində yaradıldığına diqqətləri çəkməyə çalışır. Bununla bərabər, bir sıra təsəvvüfi məfhumların zehinlərdə asanca qalmasını təmin etməyə səy göstərir.

Kamandar ŞƏRİFOV,
filologiya elmləri doktoru

Rübabə BAHADURQIZI (ŞİRİNOVA),
Azərbaycan MEA Əlyazmalar İnstitutunun elmi işçisi

İBN ƏL-ƏRƏBİNİN BAKI ƏLYAZMALARI

“Əş-Şeyx əl-Əkbər” (“Görkəmli şeyx”) ləqəbi ilə şöhrət tapmış Mühyiddin Əbu Bəkr Məhəmməd İbn əl-Ərəbi (1165-1240) məşhur filosof və görkəmli şair olaraq öz elmi və poetik yaradıcılığı ilə islam dünyasının bütün guşələrində sufizmin inkişafına böyük təsir göstərmiş, onun əsərlərinin əlyazmaları katiblər tərəfindən nüsxədən-nüsxəyə köçürülərək Avropa, Asiya və Afrika qitələrinin ən böyük mədəniyyət mərkəzlərində geniş yayılmışdır. Həmin əlyazma abidələri İbn əl-Ərəbinin istər fəlsəfi traktatlarının, istərsə də poetik irsinin araşdırılması və onların mətnlərinin tekstoloji tədqiqi baxımından yeganə və ən mötəbər mənbələrdir.

İbn əl-Ərəbinin əsərlərinin orta əsr əlyazma nüsxələri islam aləmində olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının ərazisində də geniş yayılaraq alimlər tərəfindən öyrənilmişdir. Onun bir sıra əsərlərinin əlyazma nüsxələri hal-hazırda Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Əlyazmalar fondunda saxlanılır. Həmin əlyazmalardan biri İbn əl-Ərəbinin “Kəşfulgita li ixvan əs-səfa” (“Safliq qardaşları üçün örtüyün açılması”) əsərinin nüsxəsidir. Dörd kiçik fəsildən ibarət olan

bu əsər Şərqi böyük fəlsəfi məktəblərindən sayılan “İxvanus-səfa” (“Safliq qardaşları”) və onun fəlsəfi ideyaları ilə bağlı İbn Müinəddin Məhəmməd Rza Firuzabadi tərəfindən köçürülmüşdür. Alimin Əlyazmalar İnstitutunda “ər-Riyad əl-firdovsiyyə fil-əhədis əl-qüdsiyyə” (“Qüdsi hədislər haqqında cənnət bağçaları”) əsərinin əlyazması da mövcuddur. Hicri 1310 (1892-93)-cu ildə Rəsul Mustafa oğlu Xaçmazi tərəfindən köçürülmüş bu əsər Allah-təaladan Məhəmməd peyğəmbərə (s) vəhy edilmiş 101 hədisdən bəhs edir.

İbn əl-Ərəbinin Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan “ər-Risalətül-müddatu fil-ilmiz-zahir vəlbatin” (“Zahiri və batini elm haqqında əks-təsir göstərən traktat”) əlyazması daha böyük maraq doğurur. Əlyazması XIX yüzilliyin tanınmış Azərbaycan alimi, pədaqoqu və kitabşünası Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin (1817-1879) kitabxanasından əldə edilmiş və hicri 1253 (1837-38)-cü ildə katib Əbdürrəhman ər-Rafi tərəfindən köçürülmüş bu traktat dünyada nəşr olunmuş Şərqi əlyazmaları kataloqlarında və orta əsrlərin mənbələrində verilmiş İbn əl-Ərəbinin əsərlərinin siyahısında göstərilmişdir. Əgər bu əlyazması filosofun göstərilən əsərinin zəmanəmizə gəlib çatmış yeganə nüsxəsi olarsa, onda bu, elm aləmində yeni tapıntı kimi dəyərləndirilə bilər.

Doç. Dr. Ekrem DEMİRLİ
İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Türkiye

İBNÜ'L-ARABİ'NİN AKIL ELEŞTİRİSİ: TENZİH VE TEŞBİH ARASINDA ALLAH'I BİLMEK

İbnü'l-Arabî'nin akıl eleştirisi, aklın tecrit etme və soyutlama özelliğindən hareket edərək, aklın metafizik bilgidəki imkanları haqqında derinlikli bir tahlilə dönüşür. Bu bağlamda İbnü'l-Arabî, başta Fusûsu'l-Hikem olmak üzere, pek çok kitabında bu meseleyi ele almış, akıl gücü ilə hayal gücü arasındaki ilişkileri iki karşıt gücün ilişkileri olarak yorumlamıştır. Özellikle Nuh Fası, İdris Fası gibi bölümlerde bu eleştiri daha öne çıkarak, tasavvufi bilgi yöntemini açıklamaya dönüşür. İbnü'l-Arabî'nin ardından özellikle Sadreddin Konevi bu eleştiriye sürdürmüş ve İslam metafizikçilerinin yanlış noktalarını ortaya koymak kadar tasavvufun bilgi yönteminin esaslarını açıklama hedefi taşımıştır. Bu bakımdan böyle bir karşılaştırma yöntemi, İbnü'l-Arabî ve takipçilerinin sürekli başvurdukları bir yöntem olagelmiş, ve daha önce tasavvuf tarihinde böyle bir yöntem görülmemiştir. Gerçekte İbnü'l-Arabî ve takipçilerini İslam metafizik geleneğinin kurucu düşünürleri kabul etmenin gerekliliği buradan kaynaklanır. Dikkate değer hususlardan birisi, İbnü'l-Arabî'nin Fütühât-ı Mekkiyye'de Kimya-i saadet diye isimlendirdiği bölümde yaptığı karşılaştırmadır. Bu bölümde İbnü'l-Arabî tasavvufun seyr ü sülük yöntemlerini akılcı yöntemden ayırıştırarak, “tabi” olmanın anlamını tespit eder. Tabi

süluku esnasında bir peygamberi ve onun getirdiği öğretiyi esas alan kimse iken akılcı aklın imkanlarıyla sülukunu tamamlamak ister. Aynı zamanda bu bölüm, İbn Sina'dan İbn Rüşd'e kadar İslam filozoflarının görüşlerinin bir eleştirisi de kabul edilebilir. Tebliğimizde İbnü'l-Arabî'nin bu bölümde dile getirdiği akıl eleştirisi ile tasavvufun "akılcı mistisizmlerden" nasıl ayrıştığını ortaya koymayı hedefliyoruz. Bu sayede günümüzde de devam eden akıl-vahiy-keşif tartışmalarına İbnü'l-Arabî'nin nasıl baktığını ortaya koymak istiyoruz.

Соня УСЕИНОВА
*ассистент кафедры философии и
культурологии Востока
Санкт-Петербургского
Государственного университета*

**ТРАДИЦИОННЫЕ МОТИВЫ И ОБРАЗЫ
ЛИРИЧЕСКОЙ ПОЭЗИИ В ПОЭТИЧЕСКОМ
ТВОРЧЕСТВЕ ИБН 'АРАБИ**

Как показали недавние исследования, в творческом наследии Ибн 'Араби поэзия играет очень важную роль, он придавал большое значение своим стихотворным произведениям. Главная причина этого – то, что поэзия, как считал Ибн 'Араби, прекрасно подходит для передачи символически зашифрованных «тайн божественного познания» посвященным и потому ей нельзя пренебрегать. И действительно, одно из замечательных свойств насиба – любовного зачина арабской касыды, из которого развился впоследствии самостоятельный жанр любовной лирики – это его способность к символизации и аллегоризации, способность приобретать новые, символические значения для привычных образов и выражений. Это свойство насиба широко использовалось арабскими поэтами, но особенно охотно – поэтами-суфиями, поскольку они находили возможность через посредство стиха передавать свой мистический опыт, который не поддавался адекватному выражению в прозе.

Однако отношение к стиху исключительно как к средству наставления учеников на путь и передачи мистических откровений привело, на наш взгляд, к тому, что символизм поэзии Ибн 'Араби зачастую слишком откровенен. Он использует мотивы, лексику и образы насиба в случайных, порой абстрактных сочетаниях, придавая им по своей воле то одно, то другое произвольное значение, и в результате важные поэтические функции данных мотивов и образов могут нарушаться. Таким образом, Ибн 'Араби иногда переходит ту грань, за которой стихотворный текст утрачивает свои поэтические свойства и теряет экспрессивность.

Цель доклада – показать, каким образом происходит трансформация мотивов и образов любовной лирики (в частности, топонимов) в диване «Тарджуман ал-ашвак» Ибн 'Араби, уточнить, насколько она эффективна в рамках поэтического произведения, и выяснить, каково место его поэзии в арабской литературной традиции. Представляется, что решение этой задачи поможет расширить и уточнить наше понимание феномена суфийской поэзии в целом.

Г.К. КУРМАНГАЛИЕВА,
кандидат философских наук,
доцент, зав. отделом фарабиеведения и мировой
философии
Института философии и политологии
Комитета Науки Министерства Образования и Науки
Республики Казахстан

ИНТЕГРАЛЬНОЕ МИРОВОЗЗРЕНИЕ НОВОЙ МИРОВОЙ ЭПОХИ И НАСЛЕДИЕ ПРОШЛОГО

В условиях глобализирующегося мира все более отчетливо проявляет себя тенденция нового видения мира и человека в нем. Она говорит о том, что человечество стоит на пороге формирующегося нового интегрального мировоззрения, где человек осознает свое изменившееся место в онтологическом континууме и мыслит по меркам планетарного масштаба. В условиях глобализации формируется единое пространство человеческой культуры, где сохраняется право каждого культурного региона на различие и неповторимость. Главными идеями современного общемирового развития становится сотрудничество и взаимопонимание, поиск единства через различия и сохранение многообразия.

Радикальные трансформации человеческого бытия в мире в условиях глобализации осознают на уровне философской рефлексии современные восточные и западные

мыслители. В их концептах выявляются общие параметры развертывания глобализационных процессов на Востоке и Западе и в то же время обнаруживаются специфические различия, связанные с особенностями сопоставляемых типов культуры и ментальности.

Роль и значение культурной составляющей прошлого начинает играть особую роль и принимать характер принципиального значения в периоды исторической ломки и переосмысления системы ценностей, какую переживает человечество на современном этапе. Духовно-культурное наследие прошлого – структурообразующий компонент стратегического развития общества.

Новая мировая эпоха требует нового осмысления и теоретического разрешения новых проблем. И в этом должен помочь бесценный опыт тех мыслителей и подвижников, которые своей теоретической и практической деятельностью, способствовали решению задач общекультурного диалога, синтеза идей и поискам взаимодействия и взаимопонимания. Именно таковым является духовно-нравственный опыт, оставленный в истории наследием аль-Фараби и Ибн Араби. В их творчестве отразился синтез культур и были осуществлены межкультурная коммуникация и диалог, их философские идеи представляют собой теоретическое развертывание идеи единства и глобального синтеза. Актуализация идейного багажа наследия аль-Фараби и Ибн Араби будет способствовать теоретическому решению поставленных современной эпохой проблем.

Anar ƏZİMOV

fəlsəfə elmləri namizədi,

AMEA-nın akad. Z.M.Bünyadov

adına Şərqşünaslıq İnstitutu

SARTRIN EKZİSTENSİYALİZMİ VƏ İŞRAQILIK: MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL

İnsan həmişə başqa insanlar və fiziki mühit ilə sonsuz səbəb və nəticə zəncirindədir, onun şəxsiyyəti ətraf mühitə özünü uyğunlaşdıraraq hər an bu zəncirdə özünü itirir. Filosoflar bu cür məhv olunmağın qabağını almaq üçün müxtəlif yollar təklif edirlər. Əs-Sührəvərdinin işraqiliyinin və Jan-Pol Sartrın ekzistensializminin müqayisəli təhlili bu cəhətdən çox maraqlıdır. Əsas ekzistensialist ideyanın mahiyyəti - varlığın simasızlığı və keyfiyyətlərin konkretliyi arasında ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasında ekzistensiyaya, yəni obyektiv varlığa əsaslanmaqdır. Dini filosoflardan fərqli olaraq, Sartr üçün mütləq varlıq mövcud olmayan bir idealdır. Ontoloji cəhətdən bu o deməkdir ki, sonsuzluqla çoxalan *dünyada-varlıq* onun konkret rəsonal məfhum hüdudlarından daxil edilməsindən qaçır. Heç nəyi və heç kimi əbədi və başqalarından asılı olmayan fenomen kimi təsəvvür etmək olmaz, ona görə də *Mütləq Varlığın*, yəni Tanrının mövcudluğu mümkün deyil. Deməli, *dünyada-varlıqdan* başqa heç nə yoxdur.

Sartrın ekzistensializmi həm ontologiya, həm də etika baxımından Sührəvərdinin işraqilik fəlsəfəsi ilə müqayisə edilə

bilər. İşıraqiliyin bir çox kateqoriyalarından bu müqayisə üçün istifadə etmək mümkün deyil. Ona görə ki, Sührəvərdinin fəlsəfəsində varlığın yuxarı və aşağı hissələrə bölünməsinə görə istifadə edilən həmin kateqoriyalar Sartrın fəlsəfəsində mütləq varlığın sıfır statusuna görə yoxdur. Biz işraqlıkdə işıq və qaranlıq müfəssəl iyerarxiyasını nəzərdə tuturuq. Sührəvərdi varlığı əsasən peripatetik mövqelərdən təhlil edirdi: varlıq formadan və materiyadan ibarətdir; materiya daxildən sonsuz, daxili məfhum hüdudları olmayan bir fenomendir, forma isə məfhum konkretliyini ifadə edir və materiyyaya əlavə olunur. Ona görə ideal məfhumlar varlığın son mahiyyətidir, əbədi və dəyişilməzdir.

Sartrın varlığı tam dialektikadır: hər konkret mahiyyət varlığın tədriciliyində yalnız ani bir fasilədir. Bunu işraqlıkdə işıq və qaranlıq dialektikası ilə müqayisə edək: işıq mütləq varlıqdır, qaranlıq isə mütləq varlığın əksidir, lakin o mücərrəd deyil, işıqdan ayrı mövcuddur və bu varlığın birgə dialektik surətini pozur.

Sartrın etikasında onun ontologiyasının xüsusiyyəti özünü göstərir. İnsan varlığın hissəsidir, ünsürüdür və həmin vücut qanunlarına tabedir. Bu o deməkdir ki, şəxsiyyət ətraf mühit ilə səbəb və nəticə əlaqəsindədir. Eyni zamanda, insan sonsuz çoxalmaqla yox olan varlığı, yəni özünü saxlamaq istəyir. «Saxlamaq» - fenomenlərin hüdudlarını (öz şəxsiyyət hüdudları daxil olunmaqla) idrak etmək və başa düşməkdir. Bu mümkün deyil, ona görə ki, dediyimiz kimi, bu hüdudlar anidir. İnsan varlıq və öz sonsuzluğu ilə üz-üzədir; idrak sonsuzluqdan seçməkdir, ona görə də insan idrak və fəaliyyət prosesində özünü və öz varlıq mühitini yaradır. Eyni zamanda insan etdiklərinə görə məsuliyyət daşıyır və heç bir dini qaydadan bəhanə kimi istifadə edə bilməz.

İşıraqlıq etik konsepsiyasında can Tanrı işığının ünsürü statusuna malikdir və bu, cana müəyyən qədər azadlıq verir, həmin konsepsiya müxtəlif əxlaq yollarının iyerarxiyasını yaradır.

Orta əsrlərin və müasir dövrün müqayisəsi kontekstində Sartrın və Sührəvərdinin fəlsəfələrinin təhlili qapalı statik və açıq dinamik cəmiyyət tipləri arasındakı fərqləri göstərir.

Dr. Claude ADDAS

LA NOTION DE “AHL AL-BAYT” CHEZ IBN ‘ARABI

“Les Gens de ma maison sont une sauvegarde pour ma communauté” (ahlu baytî amân li ummatî). Bien qu’il ne figure aucun des recueils canoniques, ce propos attribué au Prophète – que les shiites considèrent, cela va sans dire, comme authentique – compte parmi les innombrables traditions qui fondent en islam sunnite la vénération des fidèles envers la “Famille du Prophète”. Traditionnellement, l’expression ahl al-bayt est regardée comme faisant référence à la parenté du Prophète ; Hakîm Tirmidhî (ob.300/900), l’auteur du fameux *Kitâb khatm al-awliyâ’*, récuse cette conception, trop restrictive à ses yeux, de la famille muhammadienne. Les *ahl al-bayt* désigne certes la lignée du Prophète, mais sa lignée spirituelle, celle des *awliyâ’*, des saints parvenus au plus haut degré de réalisation spirituelle. Ce sont ces “hommes de Dieu”, *stricto sensu*, qui préservent l’humanité et c’est grâce à eux qu’elle subsiste.

Telle est également la position d’Ibn ‘Arabî qui consacre à cette question plusieurs textes des *Futûhât*. Comme Tirmidhî, l’auteur des *Futûhât* voit dans l’expression *ahl al-bayt* une désignation de l’élite spirituelle, ceux qu’il appellent les saints muhammadiens et qui, à l’instar de l’Envoyé, sont parvenus à la station de la servitude absolue (*maqâm al-‘ubûda al-mahda*). Toutefois, l’interprétation qu’il propose du hadîth susmentionné

(“Les Gens de ma maison sont une sauvegarde pour ma communauté”) présente des nuances doctrinales qui ne figurent pas chez Tirmidhî et d’une portée considérable puisqu’elle touche au salut de l’humanité toute entière.

Dr. Janis ESOTS

University of Latvia, Latvia

**COSMIC IMAGINATION IN THE THOUGHT OF IBN
‘ARABI AND SUHRAWARDI**

In brief, it can be asserted that the issue of imagination (*khayāl*) occupies a central position in the thought of Ibn ‘Arabi and a peripheral one – in that of Suhrawardi (who, like other followers of the Avicennian tradition, focuses on intellect instead – it does not matter that he calls the latter *nūr qāhir* instead of *‘aql*).

For Ibn ‘Arabi, imagination is the indispensable “third thing” (*al-shay’ al-thālith*), an isthmus (*barzakh*) between Being and nothingness, *haqq* and *khalq*, spirit and body. He believes it to be more worthy to be called “light” than any other created thing. In its broadest, non-delimited (*mutlaq*), sense imagination is identical with the cosmos (*‘ālam*). In the narrower sense, considered as an intermediary between spirit and body, it is referred to as the “delimited one” (*al-khayāl al-muqayyad*). Depending on whether it is connected with a particular subject or not, it is divided by Ibn ‘Arabi into “contiguous” (*muttasil*) and “discontiguous” (*munfasil*).

As the cosmic isthmus between the Real and nothingness, imagination is known under a variety of names, depending on the aspect in which it is considered (I shall discuss some of them – the ‘cloud’ (*‘amā*), ‘the breath of Compassionate’ (*nafas al-Rahmān*), ‘the reality of realities’ (*haqīqat al-haqā’iq*)).

As for the Shaykh al-Ishrāq, I shall argue that, in general, he views imagination as imperfection (*nuqs*), testifying to the insufficient separation of its possessor from the matter. Although the forms created by imagination – the so-called “suspended likenesses” (*al-muthul al-mu’allaqa*) are immaterial themselves, they require a material substrate (*mawdā’*) in order to become manifest. Suhrawardi supposes that in the hereafter such substrate is provided by certain celestial bodies in case of the blessed (*su’adā’*) and by some body situated between the sphere of the Moon and that of the Fire – in case of the wicked (*asqiyā’*).

Т.В.ЕРМАКОВА
кандидат философских наук,
Институт Восточных Рукописей РАН,
Санкт-Петербург

**ВКЛАД ПЕТЕРБУРГСКОГО АКАДЕМИЧЕСКОГО
ВОСТОКОВЕДЕНИЯ XIX–XX вв. В МЕТОДОЛОГИЮ
ИЗУЧЕНИЯ МИРОВЫХ РЕЛИГИЙ**

Особенностью петербургского востоковедения была неизменная опора на письменные памятники, что обуславливалось наличием крупных рукописных коллекций — в Санкт-Петербургском университете и Азиатском музее (ныне — Институт восточных рукописей РАН).

Цель данного сообщения — обобщить вклад Санкт-Петербургской буддологической школы в методологию изучения духовной культуры. Разработанные ее представителями принципы перевода, интерпретации и исследования письменных памятников, зафиксировавших религиозно-доктринальные положения, могут быть применены не только в исследовании буддизма, но и в изучении других мировых религий.

В ходе становления научной методологии были разработаны следующие принципы и подходы:

1. Объективный историзм (И.П.Минаев);
2. Последовательный отказ от европоцентризма в переводе терминологии, признание историко-культурной

уникальности восточной религиозно-философской мысли (Ф.И.Щербатской, О.О.Розенберг);

3. Письменные памятники религий Востока отражают, соответственно, доктрину, психотехнику, философию. (Ф.И.Щербатской, О.О.Розенберг).

4. Религиозное искусство Востока — это визуальный образ религиозной доктрины, его семантика и символика могут быть поняты только исходя из знания доктрины. Применительно к буддизму художественная культура в ранний период отражала сюжеты литературы сутр, символы буддизма. С формированием пантеона появляются антропоморфные изображения. Распространение буддизма за пределами Индии способствовало развитию регионально-специфичных стилей и приемов изобразительного искусства (С.Ф.Ольденбург).

В докладе предполагается также освещение современных подходов к методологии изучения памятников восточной религиозно-философской мысли (Е.П.Островская, В.И.Рудой).

С.М.ПРОЗОРОВ
кандидат исторических наук,
Санкт-Петербург

ПРОРОК МУХАММАД В СУФИЙСКОЙ ТРАДИЦИИ КАК СОВЕРШЕННОЕ ВОПЛОЩЕНИЕ МИСТИЧЕСКОЙ ЛЮБВИ К БОГУ

В основу моего сообщения положены материалы рукописи сочинения Шайзалы (ум. в 494/1100 г.), посвященного всестороннему описанию Мистической любви к Богу (*ал-махабба*) — одной из важнейших «стоянок» (*ал-макамат*) на суфийском Пути (*ат-тарика*). С учетом обозначенной темы интерес представляют, прежде всего, материалы, касающиеся соотношения статусов Ибрахима (библ. Авраама), фигурирующего в Коране как «друг Аллаха» (халил Аллах, или ал-Халил), и Мухаммада — «любимца Аллаха» (хабиб Аллах, или ал-Хабиб). Оба термина вошли в суфийскую лексику в форме *ал-хулла* и *ал-махабба* как названия мистических «стоянок», при сопоставлении которых суфийские авторы приводят аргументы в пользу более высокого статуса обладателя «стоянки» *ал-махабба*.

Согласно суфийской традиции, уже первая проповедница чистой, бескорыстной любви к Богу, Раби'а ал-'Адавийя (714-801), считала «стоянку Мистической любви к Богу» выше (благороднее, — *ашраф*) «стоянки дружбы»,

потому что Мистическая любовь не обусловлена воздаянием (*ал-мукафа*), и человек поклоняется своему Возлюбленному (ал-Махбуб) не из-за боязни ада и не из-за сильного желания попасть в рай. Только Всевышний по своему желанию решает, кого поместить в рай, а кого отправить в ад.

Ссылаясь на мнения авторитетных ученых, Шайзала так же считает статус ал-Хабиба выше и совершеннее статуса ал-Халила и рассматривает прозвище ал-Халил как производное от слова *ал-хулла*, которое в свою очередь является лишь одним из частных определений Мистической любви, не заменяющим полноценно более емкое понятие *ал-махабба*. Сопоставление этих двух понятий в пользу *ал-махабба* автор строит также на основе суждений 5 суфийских авторитетов (включая своего учителя Абу 'Абд Аллаха ал-Хусайна б. Мухаммада ад-Дамагани ал-Багдади), каждый из которых обосновывал более высокий статус ал-Хабиба по отношению к ал-Халилу толкованием соответствующих *айатов*. В результате автор приходит к заключению, что в пророке Мухаммаде соединилось все то, что было разделено между всеми пророками по отдельности. Благодаря этому повеления Мухаммада стали подобны божественным повелениям, а повиновение ему – подобно повиновению Аллаху.

Идеализация пророка Мухаммада началась еще в ходе сбора и последующего сложения корпуса преданий (*хадисов*) о нем. Существенную роль в этом процессе сыграли суфии – подвижники и аскеты. Вопреки кораническому образу Мухаммада как обычного человека, посланного к людям с пророческой миссией, суфийская традиция наделила его «чудесами», сверхъестественными знаниями, мудростью и т.д., что логически привело к созданию образа «совершенного человека» (*ал-инсан ал-*

камил, см., например, учение интеллектуала Ибн ал-'Араби). Знаменитый мистик ал-Халладж говорил уже о вечном, «дновременном» существовании Пророка. Образ Мухаммада приобрел космический масштаб.

Этот процесс не мог не повлиять на понижение статуса Ибрахима, на искажение его коранического образа позднейасрибского периода жизни Мухаммада. Пафос проповедей Мухаммада – возвращение к первоначальному, истинному единобожию, которое связывалось с именем пророка Ибрахима-ханифа. Разрыв с иудеями Йасриба вынудил Мухаммада к идеологическому размежеванию с ними, поиску собственных корней ислама как изначального единобожия. Последовало переосмысление легендарной истории аравитян. В *сурах* этого периода Ибрахим провозглашается духовным предком Мухаммада и ислама, истинным единобожником-ханифом.

Противопоставление Мухаммада как «любимца Аллаха», в котором соединились все качества, в совокупности составляющие понятие «Мистическая любовь к Богу», Ибрахиму как «другу Аллаха» привело к кардинальному изменению их статусов в пользу первого. Формально метаморфоза коранических образов первого и последнего пророков-проповедников «истинного единобожия», Ибрахима ал-Халила и Мухаммада ал-Хабиба, и изменение их «статусов» в сознании мусульман представляется как отход от «коранического» единобожия. Однако фактически это было естественным развитием культа Мухаммада – религиозной догмы, удовлетворявшей извечную потребность человека в поклонении и потому обладавшей невероятной силой притягательности. Харизматическая личность Мухаммада как «печати пророков» (*хатам ал-анбийя'*) затмевает образ Ибрахима, «друга Аллаха».

Nəsim GÖYÜŞOV
Azərbaycan MEA-nın Əlyazmalar İnstitutu

**İBN ƏRƏBİNİN DÜŞÜNCƏ MODELİNİ
MÜƏYYƏNLƏŞDİRƏN
ƏSAS ASPEKTLƏR**

Mühyiddin İbn Ərəbi (1164-1240) Şərq mədəniyyətinin yetişdirdiyi klassik mütəfəkkirlərdən olub, onun zəngin elmi irsi neçə əsrdir ki Qərb və Şərq araşdırıcılarının diqqət mərkəzində dayanır. O, Əbu Həmid Məhəmməd əl-Qəzalidən (1058-1111) sonra təsəvvüfün nəzəri baxımdan sistemləşdirilməsində və təkamülündə önəmli yer tutan və öz məktəbini yaradan tanınmış bir simadır. Sonrakı dövrlərdə gələn əksər sufi şəxsiyyətləri onun ideyalarından faydalanaraq bu cərəyanın nəzəri əsaslarını zənginləşdirmişlər. Onun özünəməxsus metafizik və mistik baxışları ədəbiyyata və bədii-estetik təfəkkürə dərin təsir göstərmişdir. İbn Ərəbinin nüfuz və istedadı hətta rəqiblərini və müxaliflərini heyrətə salmışdır.

“Böyük Şeyx” kimi tanınan müəllifin düşüncə tərzində olduqca mürəkkəb və təzadlıdır, burada çoxsaylı biliklərin və zəngin baxışların çarpazlaşdığını müşahidə edirik. Həmin səbəbə görə, bu günə qədər onun dünyagörüşünün adekvat anlamı yoxdur və bu istiqamətdə gedən mübahisə və polemikalar kəsilmir. Şeyxin düşüncə modelini müəyyənləşdirən və eyni zamanda onun açıqlanmasını çətinləşdirən aspektləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. İbn Ərəbinin dünyagörüşünü anlamaq üçün peripatetik fəlsəfənin qanunları və formal məntiqin düsturları yetərli deyil. Burada intuitiv zövq və batini (*esoteric*) baxış, dini mətnlərin şərhinə xas ekzegetika və yozum – interpretasiya metodu diqqət mərkəzində yerləşir. O, fikirlərini bəyan edərkən ənənəvi islam elmlərindən götürdüyü termin və məfhumları öz düşüncə tərzinə uyğun transformasiya edərək yeni məna çalarları ilə işlədir. İbn Ərəbi, eyni zamanda, öz təlimini orta əsrlərə xas kosmoloji, metafizik və mistik baxışlar, dini və əqli-mənəvi dəyərlər kontekstində və geniş bir müstəvidə əsaslandırmağa çalışır.

2. İbn Ərəbinin düşüncə modelinə xas ikinci cəhət *vəhdəti-vücut* (Unity of Existence) təlimidir. Onun irəli sürdüyü dünya düzənində *Allah – Kosmos – İnsan* arasında olan münasibətin çəvik və özünəməxsus dialektikası əks olunur. Burada Allahın mütləq və yeganə substansiyası (*Absolute Essence*) hisslərlə bəlli olmaz, dəyişməz, bölünməz və dərkedilməzdir. Lakin Onun ad və sifətləri (atributları) bütün varlıq aləmində təcəlli edir (*Manifestation*), bunlar isə hisslərlə bəlli olan, dəyişən və dərk ediləndir. Aləmin yaranması təcəlli prosesi kimi yuxarıdan aşağıya enmə (*nüzul – descent*) qovsü üzrə gerçəkləşir, öncə substansiyanın təcəllisindən Məhəmmədin nuru – yəni Külli Əql (*Universal intelligence*), sonra ondan bütün varlıqlar və ən sonda isə insan yaranır. İnsan cisim baxımından maddi dünya ilə, ruh baxımından isə Allahla bağlıdır, ona görə əks istiqamətdə yüksəliş (*üruc - ascent*) qovsü başlayır, insan nəfsi paklıq və mənəvi-ruhi işıqlanma (*Spiritual illumination*) taparaq Haqqa yönəlir və varlıq dairəsi tamamlanır. Varlıq mərtəbəsində insan, xüsusilə kamil insan çox önəmli yer tutur, o, yaradılışın əsas hədəfi və Allahın yer üzərində xəlifəsi (*Divine Vicegerent*) sayılır. Böyük aləmdə nə varsa kiçik aləm adlanan insanda xülasə olunur. İbn Ərəbiyə görə, təcəlli prosesi heç vaxt kəsilmir, əgər o

dayanarsa, bütün aləm yox olar. Aləmdə müşahidə edilən bütün təzadlı və ixtilafli şeylər Haqqın calal (*Glory*) və camal (*Beauty*) – yəni qəhr (*Wrath*) və lütf (*Benefit*) sifətlərinin təcəllisidir, yoxsa substansiya baxımından əsl varlıq birdir və O, vücut (*Existence*) adlanır, onun zahiri Haqq (*Truht*), batini isə xəlq – xilqət (*Creation*) hesab edilir. Haqq hər yerdə var, Quran ayəsinə görə, haraya üz çevirsəniz, Allah oradadır (Bəqərə: 115), ancaq Onun bu “hüzuru” heç də hülul (*incarnation*) mənasında deyil, metafizik yöndə anlaşılır.

3. Böyük Şeyxin düşüncə tərzinə xas olan üçüncü mühüm cəhət ikili qarşılaşma və təzadlı düzəndir. O, öz təlimini antiteza və antinomiya üzərində izah edir. Burada ikiqütblü bir dünya modeli irəli sürülür, onun bir qütbü vəhdət (*Unity*), o biri qütbü isə kəsərdir (*Multiplicity*). Buna uyğun olaraq hisslər və hətta ağıl ilə bilinməyən Mələkut – yəni ruhlar və qeyb *aləmi* (*Mysterical and Spiritual world*) və hisslərlə bəlli olan Şəhadət aləmi (*Sensible and Phenomal world*), məna (*Spiritual reality*) və surət (*Outward form*) aləmi, böyük aləm (*Macrocosm*) və kiçik aləm (*Microcosm*), zahir (*Exterior*) və batin (*Interior*) və bu kimi başqa təzadlı qütblər qarşılaşdırılır. İki qütb arasında belə bir dialektik manevr var: vəhdət bucağından baxanda hər şey haqqdır, kəsərdən baxanda isə hər şey xəlqdır, ancaq Xalq və xəlq heç vaxt eyni ola bilməz. Böyük Şeyx həmin ikili baxış əsasında Haqqın substansiya cəhətdən birliliyini və yeganəliyini “tənzih” (*Transcendence*), Onun sifətlərinin çoxluğunu isə “təşbih” (*Similarity*) məfumu ilə verir. Bu incə məqamı diqqətdən qaçıranlar yanlış olaraq *vəhdəti-vücut* təlimini panteizm kimi qələmə vermişlər. Halbuki İbn Ərəbinin ən böyük rəqibi olan İbn Təymiyə onun təliminin tövhidə (*Monoteism*) daha yaxın olduğunu etiraf edib.

4. İbn Ərəbinin təfəkkür modelində olan son önəmli cəhət onun dilində olan simvolik və bədii-estetik üslubdur. Müəllifin əsərlərində mətnin zahiri dili ilə onun pərdəarxası gizli məna qatları arasında fərq vardır. O, çox zaman öz düşüncələrini həm müasir semiotika və strukturalizm metodologiyası ilə uzlaşan rəmzlər və işarələrlə, bir növ analogiya qurmaq yolu ilə, həm də məcazi deyimlər və poetik paradokslarla bəyan edir ki, nəticədə müasir semio, hətta savadlı oxucu müəllifin təxəyyül pərdəsi arxasında gizlənən fikir incəliklərini anlamaqda çətinlik çəkir. Həmin səbəbə və öncə qeyd etdiyimiz başqa mürəkkəb məqamlara görə hələ orta əsrlərdə İbn Ərəbinin əsərlərinə çoxlu şərhələr yazılıb. Başqa bir yandan, Şərqin məşhur ədib və şairləri onun dərin mistik baxışlarından və rəmzi deyimlərindən bədii özünüifadə üçün zəngin bir qaynaq olaraq faydalanmışlar. Bunun təsir və izlərini Mövlana Rumi, Hafiz, Şeyx Mahmud Şəbüstəri, İmadəddin Nəsimi, Məğribi Təbrizi, Əbdürrəhman Cami, Şah Qasım Ənvar, Şah İsmayıl Xətayi və Məhmməd Füzuli kimi tanınmış ədiblərin yaradıcılığında müşahidə etmək olar. İbn Ərəbinin metafizikası ilə yanaşı ədəbi irsi də vardır və ümumiyyətlə, əksər təsəvvüf şəxsiyyətləri şair olmasalar da bədii təxəyyülə və rəmzi üsluba çox meyil göstərmişlər. Hətta şeir yazmayan İmam Qəzalidə həmin üslubun təsiri özünü göstərir, çünki metafizik baxışları və mistik duyğuları yetərli şəkildə bəyan etmək üçün ən münasib vasitə bədii-estetik üslub və rəmzi ifadə tərzidir. Məhz həmin cəhətə görə, Şərq mədəni mühitində təsəvvüf dəyərləri asanlıqla ədəbi prosesə dərinədən nüfuz etmiş, bir növ şeirin ruhuna hopmuşdur.

Səadət ŞIXIYEVA,
filologiya elmləri namizədi,
AMEA-nın akad. Z.Bünyadov adına
Şərqşünaslıq İnstitutu

İBN ƏRƏBİNİN HƏRF SİMVOLİZMİ VƏ HÜRUFİLİK TƏLİMİ

Mürəkkəb və özünəməxsus fəlsəfi düşüncəsi ilə yüzilliklərdən bəri Şərq və Qərb mütəfəkkir və araşdırıcılarının diqqət mərkəzində duran bənzərsiz zəka sahibi İbn Ərəbinin İslami Şərq ədəbiyyatı və fəlsəfi fikir sistemlərinə çoxyönlü təsiri olmuşdur. Ədəbi-fəlsəfi əsərlərdə bu böyük mütəfəkkirin təsiri daha çox *vəhdəti- vücut* konsepsiyası və *insani-kamil* ideyasının ifadəsi olaraq üzə çıxır. İslami-fəlsəfi düşüncə tarixində xüsusi mövqeyi olan *hürufilik* təlimində isə bu görüşlərlə yanaşı, onun hərf, element, rəqəm və s. haqqındakı mülahizələrindən açıq şəkildə bəhrələnmə müşahidə olunur. Hürufiliyin birbaşa qaynaqlarından olan İbn Ərəbinin *hərf simvolizmi* onun son və böyük əsəri olan “Fütuhati-Məkkiiyə”nin ikinci fəslində və hərlərə dair risalələrində sistemli ifadəsini tapmışdır.

Fəzlullahın İbn Ərəbidən təsirləndiyi bir çox araşdırmalarda təsdiqlənir və hər iki mütəfəkkirin mülahizələrində yaxından səsleşmə mövcuddur. Bununla belə, hürufilik İbn Ərəbinin görüşlərinin təqlidi olaraq dəyərləndirilə bilməz. Hürufilik təlimində bəzən bu böyük mütəfəkkirin görüşlərinin inkişafı, bəzən isə inkarı nəzərə çarpmaqdadır. Adətən, araşdırmalarda

hüruflilik və İbn Ərəbinin bu təlimə qaynaqlıq edən görüşləri müqayisəyə cəlb edilmədən, hüruflilik müəlliflərin İbn Ərəbi düşüncəsinə bağlılıq və fərdi mülahizələrini ifadə tərzini, fərqli və bənzər cəhətlər müəyyənləşdirilib dəyərləndirilmədən ayrılıqda icmal olunmaqla təqdim edilmişdir. İbn Ərəbinin hərflilik simvolizmi və hüruflilik təlimində hərflərin tək-tək yazılışı və şəkli, birləşmə qaydaları diqqət mərkəzinə çəkilsə də, bu müraciətlər bir sıra hallarda çeşidli fəlsəfi-dini mülahizələri əsaslandırmaq niyyətlərini izləyir. Məsələn, İbn Ərəbi hərflər, onların qrammatik xüsusiyyətləri, şəkli görünüşləri və s.-ni yaradılış aktı ilə əlaqələndirərək, onların fəlsəfi-mistik dəyərini müəyyənləşdirir. O, varlıqların qeyb aləmindən eyn aləminə gəlişi və çeşidini hərflərin səslərinin maddi görünüşünə çevrilməsi və şəkli baxımından variasiyaları ilə əlaqələndirərək izah edir. Fəzlullah isə əsərinin təvil xarakterinə uyğun olaraq, "Cavidannamə"sinin təməlini təşkil edən hərflilik və say mistisizmini 29 surənin əvvəlində yer alan hüruflilik-müqəttəatla əlaqəli şəkildə açıqlamağa cəhd edir.

Hər iki fəlsəfi təlim islamdan uzaqlaşmaqda ittiham olunmuş və çox zaman məqsədləri təhrif edilərək tənqidə məruz qalmışdır. Örnək olaraq, İbn Ərəbi təliminin əsasında duran və Fəzlullahın sonralar əxz etdiyi *insani-kamil* ideyasını, Tanrı və insanın mövqeyi və münasibətləri haqqında görüşlərin çox zaman yanlış anlaşılmasını göstərmək olar.

Təlimlərin müqayisəli tədqiqi bu müştərəkliklərlə yanaşı, ayrılan cəhətlərin mövcudluğunu da üzə çıxartdı. Məsələn, hüruflilik təlimində xüsusi mövqeyə malik 8 və 16 rəqəmlərinin münasibətinə İbn Ərəbi də diqqət yetirmişdir və mütəfəkkir bu saylara fəxrlərlə əlaqəli fəlsəfi dəyər yükləmişdir. Fəzlullahın təlimində isə 8 və 16 fars əlifbasının və mükəmməl sayın simvoluna çevrilən 32 sayının tərkib hissələri olaraq

mənalandırılır. Fəzlullahın təlimində xüsusi mövqeyi olan və onun özəl fikri sistemi kimi dönə-dönə araşdırmaya cəlb edilən dövr anlayışı (nübuvvət, vilayət və üluhiyyət) İbn Ərəbinin nübuvvət və vilayət haqqındakı görüşlərindən qaynaqlanır. Lakin Fəzlullah İbn Ərəbinin bu mülahizələrini şübhəli qənaətləri əsasında fərqli fikri axara salmışdır. İbn Ərəbi kamillik dərəcələrini müəyyənləşdirərkən ənbiaları övliyələrdən, rəsulları ənbialardan üstün sıraya yerləşdirmiş, Fəzlullah isə ənbia və övliyələrin mövqeyini dəyişmişdir. Bununla belə, Hz. Məhəmmədə münasibətdə, əsaslandırılmalar nisbətən fərqli olsa da, hər iki mütəfəkkirin mövqeyi eynidir. İbn Ərəbiyə görə, Hz. Məhəmmədin "Kəlmələrin toplayıcısı" olaraq tanınması onun ən böyük peyğəmbər olmasının dəlillərindən biridir. Fəzlullah isə Məhəmməd peyğəmbəri hüruflilik-müqəttəat əsasında digər peyğəmbərlərdən üstün sayır.

"Cavidannamə"də Fəzlullahın fikri ifadə üslubu, İbn Ərəbidə olduğu kimi, sistemli deyildir. Onun fikirlərini kəşik-kəşik cümlələr, müəmmalı, üstü qapalı deyimlər və Quranın təvili adlandırıldığı halda, şərhə ehtiyacı olan bir tərzdə ifadəsi bu mülahizələrə qeyri-dünyəvi və vəhy xarakteri vermək niyyətindən irəli gəlir. İbn Ərəbinin isə qeyb aləmindən aldığı ilhamla yazdığını bildirdiyi əsəri fəlsəfi risalələrə xas məntiq və fikri ardıcılığa malikdir.

Qeyd etməliyə ki, hüruflilik qaynaqlarında İbn Ərəbiyə münasibət birmənalı olmamışdır. Bünövrəsi İbn Ərəbinin görüşləri üzərində qurulan hüruflilik sonradan bu böyük mütəfəkkiri inkar etdi. Bu inkarın daha sərt ifadəsi Əliyyül-Əlanın "Qiyamətnamə"sində ifadəsini tapmışdır. Hüruflilik təliminin ən tanınmış və qüdrətli nümayəndələrindən olan Seyyid İmadəddin Nəsiminin divanlarında, xüsusilə türkcə divanında ifadəsini tapan İbn Ərəbinin görüşləri isə tək-cə hüruflilik vasitəsilə

alınmamışdır. Bu mütəfəkkirin “mirat” (ayna), cismani deyil, *ruhi merac, insani-kamil və vəli* anlayışları Nəsiminin şerində poetik-fəlsəfi inikasını tapmışdır. İbn Ərəbinin adı Nəsiminin türkcə divanında mütəfəkkirin “Şeyxi-əkbər” epitetinə eyhamla “Şeyx” kimi, farsca divanında onun “Füsusul-hikəm” əsəri “Füsus”, Sədrəddin Konəvinin bu əsərə yazdığı şərh isə “Fükuk” olaraq yad edilmişdir.

Клара ТАДЖИКОВА
*кандидат философских наук,
доцент кафедры арабистики
факультета востоковедения
КазНУ им. Аль-Фараби,
Алматы*

ИБН АРАБИ: КОНЦЕПЦИЯ «ЕДИНСТВО БЫТИЯ» КАК ПРОБЛЕМА НРАВСТВЕННОГО МИРОПОРЯДКА

Суфийское учение, основанное на концепции «единосущности» бытия и связанное с именем Великого шейха Ибн Араби, который дал детальную и окончательную разработку этой концепции, изначально восходит к идее божественной сущности и ее связи с тварным миром.

Согласно идее «единства бытия» (вахдат аль-вуджуд), бог предстает как некое совершенное начало, как самодовлеющий абсолют, как единственная сущность реальности, в которой заключены все существующие реальности. Мир существующих вещей предстает в форме проявления божественного абсолюта через реализацию бытийно-необходимого в битии возможного. Реализация в предметах и явлениях производного мира приводит к тому, что абсолют наделяется чертами божества с присущими ему атрибутами, среди которых выделяются атрибуты божественного совершенства. И поскольку система «единства бытия» предполагает единство макрокосма и микрокосма, то человек, будучи частью микрокосма, воплощает в себя атрибуты божественного совершенства наиболее адекватным образом.

Для осознания себя именно таковым, человек, руководствуясь принципами единобытийности, должен был обнаружить, постичь и усовершенствовать в себе божественные атрибуты. Ориентиром на этом пути служило суфийское учение о «совершенном человеке».

Концепция «совершенного человека» позволяла формировать принципы нравственного самосовершенствования. «Единство бытия» предполагает единство мироздания, указывает на единство, связь и согласованность его частей. Между творцом и творением создается внутренняя связь, с одной стороны абсолют в «совершенном человеке» видит и познает себя во своей своей полноте, с другой - человек, совершенствуя свою личность, осознает себя «образом божьим».

Идея нравственного усовершенствования человека, являющаяся мерилем обретения им божественных атрибутов и служащая критерием его приобщения к божественной сущности, составляет высшую цель человеческой жизни. Именно поэтому в учении о «совершенном человеке» можно увидеть попытку создать непротиворечивую концепцию единства мира, которая, не замыкаясь в рамках одной личности, одного этноса, одной территории, будь это Восток или Запад, ориентирована на широкие массы.

Разумность, справедливость, благо, являясь атрибутами совершенства, рассматривались многими лидерами суфийского движения, в том числе и Ибн Араби, как разумный, справедливый, благожелательный порядок как во вселенской структуре, как и в сугубо человеческом обществе. Разумность как проявление универсального разума – абсолюта связывалась с пониманием космического нравственного порядка с необходимой рефлексией на человека и человеческое общество, имеющего определенные связи с космосом.

Андрей ЛУКАШЕВ

диссертант Института Философии РАН

ОНТОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРОБЛЕМЫ ИНОКОНФЕССИОНАЛЬНОСТИ В ПОЭМЕ МАХМУДА ШАБУСТАРИ «ЦВЕТНИК ТАЙН»

Махмуд Шабустари родился на территории иранского Азербайджана. Как и все образованные люди своего времени, он был знаком с лучшими сочинениями мусульманской философии. Особое внимание в своих штудиях Шабустари уделял трактатам Ибн Араби. Вместе с тем, будучи самобытным философом, он по-своему их переосмыслил. Серьезные различия в учениях двух философов обнаруживаются в первую очередь на уровне онтологии, которая наложила глубокий отпечаток на учение Шабустари в целом.

Основой его онтологии является концепция «единства бытия», в соответствии с которой две ипостаси относительного бытия: «существование» и «несуществование», - объединены в Абсолютном Бытии – Боге. Они соотносятся как внешнее и как внутреннее, а также взаимно определяют друг друга. Таким образом, суфии видят мир неиным Богу, где каждая вещь – Его проявление.

Такое построение онтологической системы определило восприятие им иноконфессиональности, реализующейся

в виде использования в поэзии символов других религий (преимущественно христианства, зороастризма и язычества). Рассмотрение этого вопроса важно в связи с тем, что он разъясняет отношение средневековой суфийской традиции к представителям других конфессий. Значимость этого вопроса в диалоге Восток-Запад невозможно переоценить.

Используя эпатажную иноконфессиональную символику, Шабустари руководствовался следующей логикой: если каждая вещь мира воспринимается как проявление Единого Бога, то поклонение вещам мира есть поклонение Единому Богу. Такое идолопоклонничество – не грех, а «истинное неверие» (куфр-е хакики), то есть форма религиозного поведения, воспринимаемая окружающими как идолопоклонничество, но являющаяся в действительности поклонением Единому Богу. Напротив, если мусульманин не постигает единство бытия, он порицается как идолопоклонник. Таким образом, суфийская традиция видит в поэтических иноконфессиональных образах не антиисламский пафос, а радикальное утверждение концепции единства бытия.

Dr. Pervane BAYRAM

Neşehir/TÜRKİYE

SEYYİD NİGARİ'DE İBN-İ ARABÎ TESİRİ VE VAHDET-İ VÜCUD

XIX. asrın mutasavvıf şairlerinden olan Seyyid Nigari, şiirlerinde 13. asır büyük İslam âlimi İbn-i Arabî'nin sistemli bir şekilde ortaya koyduğu vahdet-i vücud felsefesinden istifade etmiştir. Seyyid Nigari'nin sanatında İbn-i Arabî tesiri büyüktür. Şair, Arabî'nin vahdet-i vücud felsefesinden ve tarih boyunca kendisinden sonraki birçok mutasavvıfı etkileyen aşk felsefesinden çok etkilenmiş, eserlerinde vahdet-i vücud ve ilahi aşk kavramlarını geniş bir şekilde işlemiştir. Seyyid Nigari, maalesef bu gün elde bulunmayan "Fütuhât-ı Mekkiye'ye Tavzihat" isimli eserini de muhtemelen Arabî'nin meşhur Fütuhât-ı Mekkiye adlı eserinden ilham alarak yazmıştır.

Şairin Türkçe divanındaki şiirlerin neredeyse tamamı ve Çayname, Nigarname isimli mesnevileri de tasavvufi konularda yazılmış ve bu şiirlerde tasavvufun mecaz ve ıstılahlarından geniş istifade olunmuştur.

Nigari'nin eserlerinde vahdet-i vücud felsefesine bağlılığının delili yüzlerce beyit vardır. Bu şiirlerden bir kaç beyti örnek olması bakımından aşağıda veriyoruz:

*Geçüp dâreynden bir harf tâ kim cân virüp aldım
Karargâhımdır ol demden beri vahdet debistânı*

Veya şairin, Yunus Emre'nin "bana seni gerek seni" mısra'ını çağrıştıran bir üslupla "Biz hurilere ve cennete değil, ebedi sevgiliye talibiz" dediği beytine bakalım:

Biz yâr u ser-menzil-i yâr isteriz ammâ

Ne tâlib-i hûrız ü ne Firdevs-i berînz

MÜNDƏRİCAT
CONTENTS
СОДЕРЖАНИЕ

AIDA NƏSİR QIZI İMANQULİYEVA 3

Aida İmanquliyeva.

ƏRƏB ƏNDƏLUS ƏDƏBİYYATININ BƏZİ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA (X –XI əsrlər) 9

Vasim Məmmədəliyev.

GÖRKƏMLİ ALİM, BACARIQLI
TƏŞKİLATÇI, ZƏRİF QADIN..... 13

Mahmud Erol Kılıç.

MUHİDDİN İBN ARABİ
VE TÜRK DÜŞÜNÜRLERİ 17

A.Б.Куделин.

ВЗАИМОСВЯЗИ ЛИТЕРАТУР ВОСТОКА
И ЗАПАДА В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX в.:
ВОЗОБНОВЛЕНИЕ ПРЕРВАННОГО ДИАЛОГА? 21

Afaq Əsədova.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI VƏ TƏSƏVVÜF 23

И.В.Лысак.

ТВОРЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ АИДЫ ИМАНГУЛИЕВОЙ
КАК ОСНОВА МЕЖЦИВИЛИЗАЦИОННОГО
ДИАЛОГА В XXI ВЕКЕ 27

V.M.Məmmədaliyev.

MÜHYİDDİN İBNÜL-ƏRƏBİNİN HƏYAT VƏ
ARADICILIĞI, ƏSAS GÖRÜŞLƏRİ, İSLAM VƏ QEYRİ
İSLAM ALƏMİNƏ TƏSİRİ 29

Mustafa Tahralı.

FUZULİ'NİN ŞİİRİNDE İBN ARABİ 31

Denis Gril.

THE CYCLE OF LIGHT, ACCORDING
TO IBN AL-'ARABİ 33

İlham Məmmədşadə.

FƏLSƏFƏ TARİXİNDƏ İBN ƏRƏBİNİN
TƏDQIQI KONTEKSTİNDƏ METODOLOGİYA
HAQQINDA 35

Андрей Смирнов.

АБСОЛЮТНОЕ ЗНАНИЕ И ЗНАНИЕ
АБСОЛЮТА: ЛОГИКА ПРЕДЕЛА И
БЕСПРЕДЕЛЬНОГОУ ИБН АРАБИ 39

Teymur Kərimli.

MİSTİKA: DÜNƏN, BU GÜN, SABAH.....41

H. Kâmil Yılmaz.

KONEVİ'NİN KIRK HADİSİ'NDE İBN ARABİ 43

Rafael Hüseyinov.

İBN ƏL-ƏRƏBİNİN SÖZÜN MƏNA ÇALARLARINDA
ŞEİRİYYƏT VƏ FƏLSƏFİ MƏZMUN AXTARIŞLARI
("Füsus ül-hikəm – Hikmətlərin qaşları" və
"Fütuhət əl-Məkkiyə – Məkkə ilhamları" əsasında) 45

James W. Morris.

THE CONTEMPORARY APPEAL OF
IBN 'ARABI'S THOUGHT 49

Əlyar Səfərli.

NƏSİMİNİN ELMİ TƏRCÜMEYİ-HALI
VƏ NƏSİMİŞÜNASLIĞIN DURUMU 51

Zaïm Khenchelaoui.

L'EMIR ABDELKADER
PORRTRE-PAROLE D'IBN ARABI 55

Səlahəddin Xəlilov.

İBN ƏRƏBİ VƏ AZƏRBAYCAN
ƏDƏBİ-FƏLSƏFİ FİKİR ƏNƏNƏLƏRİ 57

Tarek Shalaby.

FROM LETTER EDUCATION TO THE COGNITION
OF VAHDATUL-VUJUD (on the basis of thinking and
creativity of Ibn Arabi) 59

Victor Pallejà de Bustinza.

IBN 'ARABİ AND THE "ISHRAQİ" TRADITIONS: NEW
VIEWS AROUND AND OLD ISSUE 61

Paul Ballanfat.

IMAGINATION: A STUDY CASE BETWEEN
IBN 'ARABI AND KUBRAWI SCHOOL 63

Ghasem Kakaie.

IBN ARABİ'S AND MEİSTER ECKHART'S GOD:
THE GOD OF THE RELİGİONS NOT THE GODS
OF THE PHİLOSOPHERS 65

<i>Zümriüd Quluzadə.</i>	
İBN ƏRƏBİNİN FƏLSƏFİ İRSİNİN ŞƏRHİ HAQQINDA	67
<i>Shahram Pazouki.</i>	
THE EAST OF SUHRAWARDĪ AND THE WEST OF HEİDEGGER	71
<i>Cecilia Twinch.</i>	
NO PLACE (This paper will explore considerations of location, orientation and non-fixity in Ibn Arabi's thought)	73
<i>Stephen Hirtenstein.</i>	
“MY PASSION IS FOR THE LIGHTNING AND ITS GLEAM”: CONSIDERATIONS OF EAST AND WEST IN THE LIGHT OF IBN ‘ARABI’S TEACHINGS	75
<i>Gövhər Baxşəliyeva.</i>	
GÖRKƏMLİ ŞƏRQŞÜNAS-ALİM, PROFESSOR AİDA İMANQULİYEVANIN AZƏRBAYCAN ŞƏRQŞÜNASLIQ ELMİNİN İNKİŞAFINDA ROLU	77
<i>Jane Clark.</i>	
IBN ‘ARABI AND WESTERN SCIENCE	81
<i>Bakri Aladdin.</i>	
PRINCIPAL THOUGHTS IN “FUTUHAT MEKIYYE”	83
<i>Vilayət Cəfər.</i>	
AİDA İMANQULİYEVANIN MƏQALƏLƏRİ	85

<i>Elxan Əzizov.</i>	
BAKI DÖVLƏT UNIVERSİTETİNİN ŞƏRQŞÜNASLIQ FAKÜLTƏSİNDƏ “ƏRƏB ƏDƏBİYYATI” FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ PROFESSOR AİDA İMANQULİYEVANIN ROLU	89
<i>İmamverdi Həmidov.</i>	
ƏRƏB ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA ŞƏRQ-QƏRB ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ VƏ AİDA İMANQULİYEVANIN TƏDQİQATLARI	93
<i>Е.В.Панченко.</i>	
РОЛЬ УЧЕНОГО В ПРОЦЕССАХ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ КУЛЬТУР ВОСТОКА И ЗАПАДА	95
<i>Azadə Musayeva.</i>	
İBN ƏRƏBİNİN «ANKAİ-MUĞRİB Fİ MARİFATİ-L-EVLİYA VA ŞAMSİ-L-MAĞRİB» İNDƏ ANDIĞI ŞEYX NİYAZI MİSRİNİN AZƏRBAYCANDA YENİ ÜZƏ ÇIXARILMIŞ ƏLYAZMALARINDAN İLKİN BİLGİLƏR	97
<i>Mehmet Rıhtım.</i>	
AZƏRBAYCAN TƏSƏVVÜFÜNDƏ İBN ƏRƏBİ TƏSİRİ VƏ SEYYİD YƏHYA BAKUVİDƏ HƏRF-ƏDƏD SİMVOLU	99
<i>Kamandar Şərifov, Rübabə Bahadurqızı (Şirinova).</i>	
İBN ƏL-ƏRƏBİNİN BAKI ƏLYAZMALARI.....	101

<i>Ekrem Demirli.</i> İBNÜ'L-ARABİ'NİN AKIL ELEŞTİRİSİ: TENZİH VE TEŞBİH ARASINDA ALLAH'I BİLMEK.....	103
<i>София Усеинова.</i> ТРАДИЦИОННЫЕ МОТИВЫ И ОБРАЗЫ ЛИРИЧЕСКОЙ ПОЭЗИИ В ПОЭТИЧЕСКОМ ТВОРЧЕСТВЕ ИБН 'АРАБИ	105
<i>Г.К.Курмангалиева.</i> ИНТЕГРАЛЬНОЕ МИРОВОЗЗРЕНИЕ НОВОЙ МИРОВОЙ ЭПОХИ И НАСЛЕДИЕ ПРОШЛОГО	107
<i>Anar Əzimov.</i> SARTRIN EKZİSTENSİALİZMİ VƏ İŞRAQİLİK: MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL.....	109
<i>Claude ADDAS.</i> LA NOTION DE "AHL AL-BAYT" CHEZ İBN 'ARABI..	113
<i>Janis Esots.</i> COSMIC IMAGINATION IN THE THOUGHT OF İBN 'ARABI AND SUHRAWARDI	115
<i>Т.В.Ермакова.</i> ВКЛАД ПЕТЕРБУРГСКОГО АКАДЕМИЧЕСКОГО ВОСТОКОВЕДЕНИЯ XIX–XX ВВ. В МЕТОДОЛОГИЮ ИЗУЧЕНИЯ МИРОВЫХ РЕЛИГИЙ	117
<i>С.М.Прозоров.</i> ПРОРОК МУХАММАД В СУФИЙСКОЙ ТРАДИЦИИ КАК СОВЕРШЕННОЕ ВОПЛОЩЕНИЕ МИСТИЧЕСКОЙ ЛЮБВИ К БОГУ	119
<i>Nəşib Göyüşov.</i> İBN ƏRƏBİNİN DÜŞÜNCƏ MODELİNİ MÜƏYYƏNLƏŞDİRƏN ƏSAS ASPEKTLƏR	123
<i>Səadət Şıxıyeva.</i> İBN ƏRƏBİNİN HƏRF SİMVOLİZMİ VƏ HÜRUFİLİK TƏLİMİ	127
<i>Клара Таджикова.</i> ИБН АРАБИ: КОНЦЕПЦИЯ «ЕДИНСТВ БЫТИЯ» КАК ПРОБЛЕМА НРАВСТВЕННОГО МИРОПОРЯДКА	131
<i>Андрей Лукашев.</i> ОНТОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ ПРОБЛЕМЫ ИНОКОНФЕССИОНАЛЬНОСТИ В ПОЭМЕ МАХМУДА ШАБИСТАРИ «ЦВЕТНИК ТАЙНЫ»	133
<i>Pervane Bayram.</i> SEYYİD NİGARİ'DE İBN-İ ARABİ TESİRİ VE VAHDET-İ VÜCUD.....	135
MÜNDƏRİCAT - CONTENTS - СОДЕРЖАНИЕ	137

2009
JR 846

595